

ZABYTKI

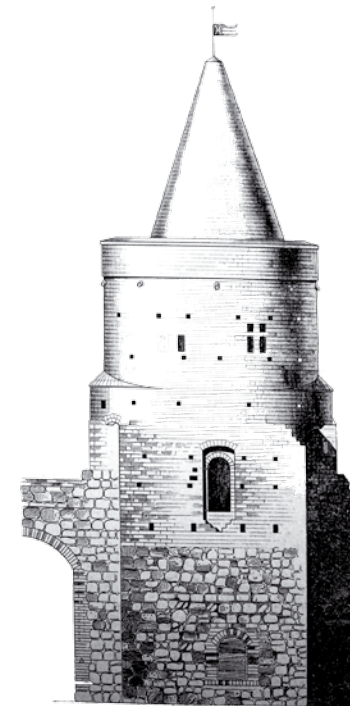
Gminy
Strzelce Krajeńskie

Strzelce Krajeńskie 2010

ZABYTKI

Gminy

Strzelce Krajeńskie

Strzelce Krajeńskie 2010

© Copyright

Urząd Miejski w Strzelcach Krajeńskich
Aleja Wolności 48
66-500 Strzelce Krajeńskie
tel. 95 763 11 30; fax 95 763 32 94
e-mail: urzad@strzelce.pl
www.strzelce.pl

Tekst i koncepcja wydawnictwa

Błażej Skaziński

Noty biograficzne

Dominika Piotrowska, Błażej Skaziński

Opracowanie graficzne i projekt okładki

Leszek Włodkowski-Moszej

Fotografie

Marek Bidol, Tadeusz Feder, Tomasz Gralak, Mateusz Józefowicz,
Marian Łazarski, Błażej Skaziński

Rysunki

Tomasz Gralak, Leszek Włodkowski-Moszej

Ilustracje archiwalne:

- Urząd Miejski w Strzelcach Krajeńskich
- Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna w Gorzowie Wielkopolskim
- Osoby prywatne

Wydawca

LM DESIGN Leszek Włodkowski-Moszej
ul. Mickiewicza 48/3, 74-400 Dębno, www.lm-design.eu
Wydano na zlecenie Urzędu Miejskiego w Strzelcach Krajeńskich

Skład, łamanie tekstu

Leszek Włodkowski-Moszej

Druk i oprawa

Sonar Sp. z o.o., ul. Kostrzyńska 89, 66-400 Gorzów Wlkp., www.sonar.pl

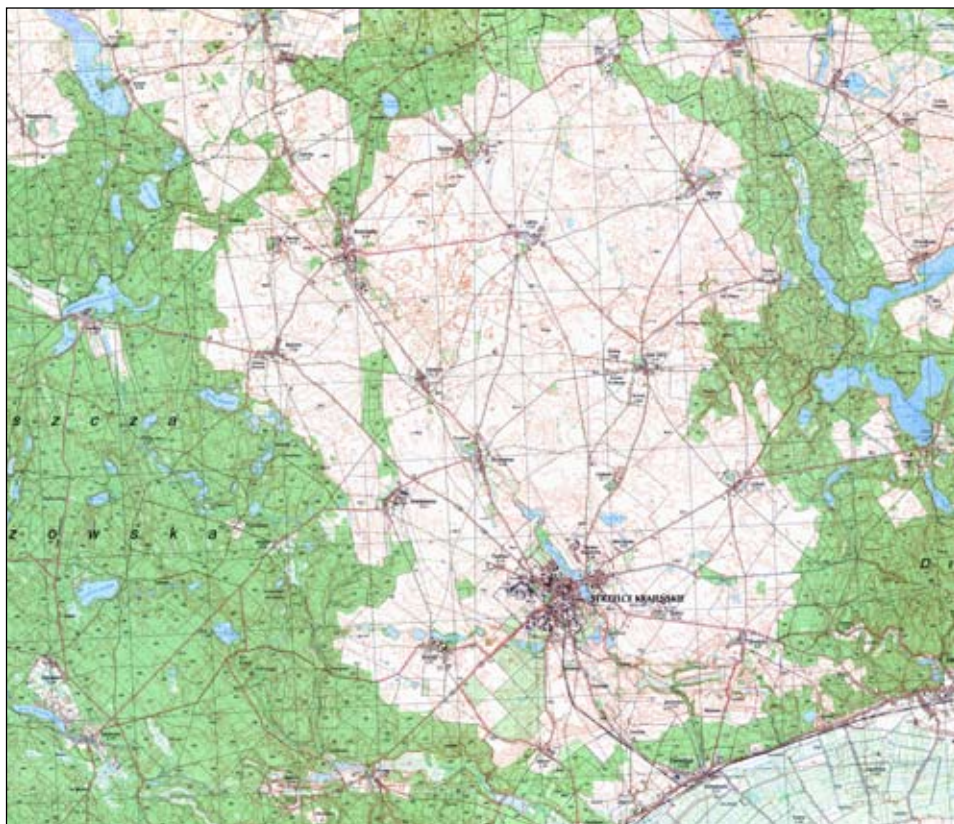
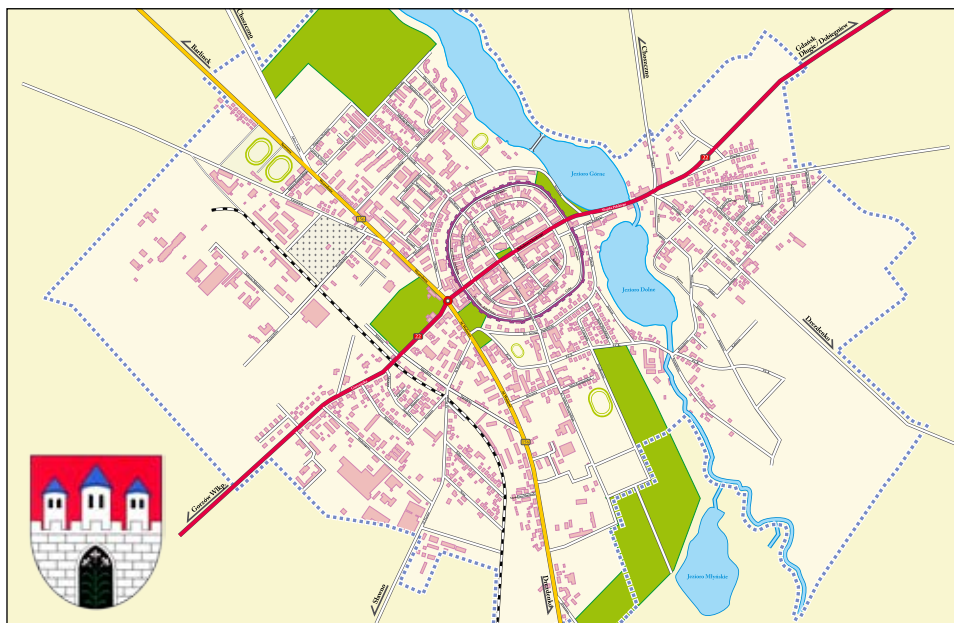
Wykorzystano materiały z państwowego zasobu geodezyjnego i kartograficznego na podstawie Decyzji Marszałka Województwa Lubuskiego z dnia 17.12.2010 r., Nr: DN.I.744-5/10.

ISBN: 978-83-61439-66-0

Burmistrz Strzelce Krajeńskich składa podziękowanie wszystkim instytucjom oraz osobom prywatnym, które przyczyniły się do powstania niniejszego wydawnictwa.

SPIS TREŚCI

Wstęp	5
Strzelce Krajeńskie	6
Bobrowko	40
Bronowice	44
Brzoza	46
Buszów	51
Czyżewo	53
Danków	54
Długie	61
Gardzko	63
Gilów	68
Licheń	71
Lipie Góry	75
Lubicz	79
Machary	82
Ogardy	83
Ogardzki Młyn	88
Piastowo	90
Pielice	91
Przyłęg	94
Sidłów	97
Sławno	98
Sokółsko	100
Strzelce Klasztorne	103
Tuczno	104
Wełmin	108
Wielisławice	109
Wilanów	111
Żabicko	112
Bibliografia	116

Szanowni Państwo,

pragnę serdecznie polecić niniejszą publikację mieszkańcom Gminy Strzelce Krajeńskie, jak również wszystkim tym, którzy zechcą nas odwiedzić i zarazem czynnie wypocząć z dala od zgiełku codzienności.

Dziedzictwo kulturowe obok pięknych jezior i lasów jest bez wątpienia naszym atutem i powoduje, że kojarzeni jesteśmy również z pomnikami przeszłości.

Szerzej znane są średniowieczne mury obronne Strzelce, kameralny rynek z dawnym ratuszem, kościół kolegiacki, średniowieczne fortyfikacje Dankowa, jak również pełne uroku kościoły w Brzozie, Lipich Górach i Ogardach, a także dwory i pałace w Bobrówku, Ogardach i Tucznie. Znane są ponadto: aleja platanowa w Brzozie oraz parki pałacowe w Brzozie, Gilowie, Lubiczu i Ogardach.

Od dwóch lat staraniem Urzędu Miejskiego w Strzelcach prowadzone są w Dankowie badania archeologiczne, odsłaniające tajemnice tego średniowiecznego miasteczka, a obecnie nieco zapomnianej wsi, zagubionej w puszczy gorzowskiej. Dzięki festynom, prezentacjom i wydawnictwom badania oraz ich wyniki znane są wszystkim zainteresowanym, w tym odwiedzającym nas turystom.

Na odkrycie czekają także inne, mało znane zabytki, takie jak choćby wzgórze zamkowe w Długim, wieża widokowa w Gilowie, kościoły w Bronowicach, Pielicach i Przyłęgu, zabudowania pofolwarczne w Brzozie i Sławnie, klasycystyczne pomniki nagrobne w Gardzku, płyta nagrobna Wolfa von Bornstedta z kościoła w Ogardach, dzwon Otto Albrechta w kościele w Pielicach, witraże z kościoła w Sokółsku, pomnik nagrobny malarza Ludwiga Nostera w Strzelcach, czy gołębnik w Sidłowie i wiele innych.

Zaznaczyć przy tym należy, iż staramy się jak najlepiej dbać o to dziedzictwo, przygotowując projekty w celu uzyskania środków zewnętrznych na konserwację średniowiecznych murów obronnych w Strzelcach, wspomagając bieżące prace w kościołach, przywracając do świetności maszt flagowy na elewacji dawnego ratusza, czy realizując wreszcie konserwację pomnika nagrobnego Ludwiga Nostera.

Niniejsza książka w naszej intencji stanowić ma swego rodzaju przewodnik po dziedzictwie kulturowym gminy, zachęcając do refleksji nad przeszłością, ucząc szacunku dla wszystkich tych, którzy tutaj mieszkali i pracowali oraz stanowić pomost pomiędzy dawnymi i współczesnymi mieszkańcami tych ziem.

Strzelce Krajeńskie

Strzelce zlokalizowane są 25 km na północny wschód od Gorzowa, przy drodze krajowej nr 22, historycznym trakcie z Akwizgranu do Królewca. Na podstawie badań archeologicznych wiadomo, iż na terenie miasta najstarsze ślady obecności człowieka pochodzą z okresu neolitu. O dynamicznym rozwoju osadnictwa zdecydowało położenie na ważnym szlaku komunikacyjnym, w miejscu o charakterze obronnym, na przesmyku między dwoma jeziorami.

Miasto założone zostało na terenie należącym wcześniej do kasztelanii santockiej, na pograniczu wielkopolsko-pomorskim. Na ziemiach tych margrabiowie brandenburscy z dynastii askańskiej w ramach ekspansji na Wschód utworzyli tzw. Nową Marchię, jedną z prowincji Marchii Brandenburskiej.

W latach 1402-1454 Strzelce wraz z Nową Marchią należały do Zakonu Krzyżackiego. Następnie miasto znajdowało się pod panowaniem Hohenzollernów. W XVIII wieku Strzelce zaliczano do miast bezpośrednio podporządkowanych władcy. W 1937 roku w wyniku kolejnej reformy administracyjnej włączono powiat strzelecki do prowincji pomorskiej.

Strzelce od swego zarania stanowiły ośrodek ziemi strzeleckiej, a następnie powiatu strzeleckiego. Charakter miasta jako ważnego ośrodka administracyjnego i gospodarczego utrzymał się do czasów obecnych. W 1945 roku miasto znalazło się w granicach państwa polskiego.

Najstarsza wzmianka dotycząca Strzelec pochodzi z 1272 roku i została odnotowana w Kronice Wielkopolskiej. W odniesieniu do wzmiankowanego zamku i osady użyto słowiańskiej nazwy miejscowości - Strzelci, która funkcjonowała w świadomości okolicznych mieszkańców jeszcze na początku XVIII wieku. Oznaczała ona służebną osadę zasiedloną przez strzelców - łuczników. Niemiecka nazwa miasta - Friedeberg, użyta po raz pierwszy w 1286 roku i funkcjonująca do początku 1945 roku - oznaczała tyle samo co „pokojowa” lub „spokojna góra”.

Najstarsze przedstawienie herbu miejskiego pochodzi z pieczęci sekretnej Rady Miasta Strzelce z 1348 roku. Herbem miasta ukształtowanym przez szereg kolejnych stuleci jest przedstawienie ceglanego muru w kolorze białym, z otwartą bramą, w której na czarnym tle umieszczono trzy białe lilie. Powyżej wznoszą się trzy białe, okrągłe wieże, zwieńczone niebieskimi, stożkowymi hełmami. Przedstawienie ukazane jest na czerwonym tle. Przed 1945 rokiem posługiwano się również flagą zawierającą herb miasta.

Średniowiecze

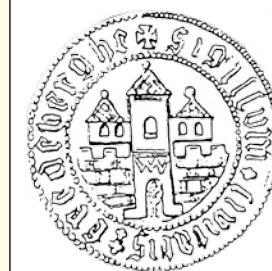
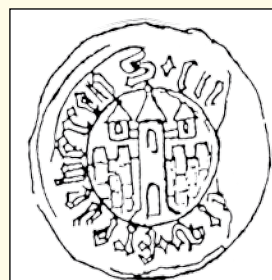
Początkowo na terenie dzisiejszego miasta znajdował się wzniesiony przez margrabię Konrada zamek myśliwski, przy którym istniała osada służebna. Zamek został zdobyty i doszczętnie zniszczony w 1272 roku podczas najazdu księcia wielkopolskiego Przemysława. Zamek, jak się uważa, nie został już odbudowany. Po tym wydarzeniu margrabiowie zdecydowali się założyć miasto na prawie niemieckim. Dokładna data lokacji miasta, w tym również jego wytyczenia nie jest znana. Prawdopodobnie miało to miejsce przed 1286 rokiem. Akt lokacyjny nie zachował się.

Strzelce zostały założone po stronie zachodniej jeziora Górnego i Dolnego, na planie regularnego koła o średnicy 500 metrów. W centrum miasta wyznaczono rynek i kwartał kościelny wraz z cmentarzem. Równolegle do murów wytyczona była ulica obwodowa, a bezpośrednio wzdłuż ich przebiegu ulica obmurna. Sieć uliczną tworzącą czworoboczne kwartały zabudowy określiły trzy równoległe ulice założone na osi wschód-zachód oraz trzy ulice poprzeczne. Rozplanowanie miasta nie uległo większym zmianom do czasu II wojny światowej.

Na czele miasta stał początkowo wójt, wzmiankowany po raz pierwszy w 1338 roku. Niemal równocześnie występuje rada miejska, o której pierwsza pośrednia informacja pochodzi z 1336 roku. Sołectwo lenne, będące formą sprawowania władzy przez margrabię, potwierdzone zostało dopiero w 1348 roku. Miasto było ponadto siedzibą urzędnika kościelnego określanego mianem prepozyta, a następnie archidiacona w ramach diecezji kamieńskiej.

Najstarszy przywilej miasto otrzymało w 1345 roku. Na jego podstawie strzelcy kupcy uzyskali prawo żeglugi do Szczecina rzeką Polką, wpadającą do Noteci i dalej do Warty oraz Odry. Ważnym źródłem dochodów miasta był m.in. monopol na handel rybami, uszczuplony z czasem przez margrabię, który zastrzegł sobie wyłączność na połowy pstrągów.

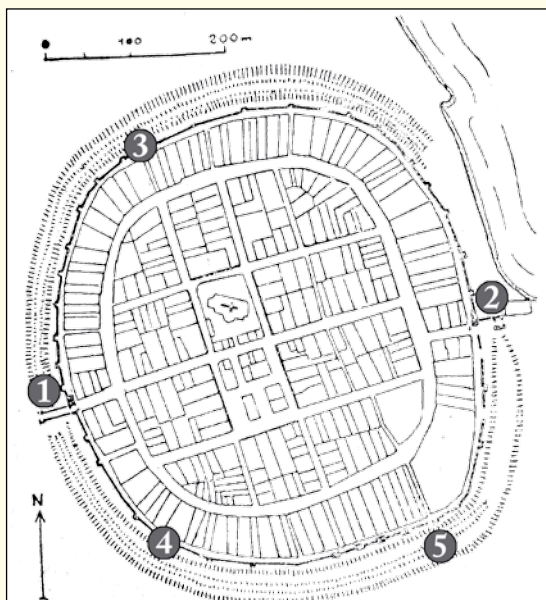
Ponadto miasto utrzymywało się z sądownictwa, opłat za kramy, podatków z wiosek, czynszów, młynów, cegielni, ceł z grobli oraz z czynszów z karczem. Strzelce posiadały wsie Górki, a następnie Przyłęg i Sławno. Miasto z kolei płaciło podatki margrabiemu w formie orbey oraz czynszu od łąnów i domów, wnoszonego dwa razy do roku. Mieszkańcy Strzelec trudnili się uprawą ziemi, rzemiosłem, handlem oraz piwowarstwem, co odnotowywano w źródłach od 1488 roku.

Historyczne
pieczęcie miasta

Miasto zostało otoczone pierścieniem kamiennych murów obronnych z dwiema bramami: Gorzowską po stronie zachodniej i Młyńską po stronie wschodniej oraz systemem baszt łupinowych. Dodatkowe zabezpieczenie stanowiły podwójne, ziemne obwałowania oraz fosy. Miasto w ramach murów obejmowało 24 hektary powierzchni. Obok budownictwa mieszkalnego wzniesiono szereg okazałych budowli, w tym np. kościół farny, klasztor i ratusz. W ramach kwartału kościelnego wybudowano w końcu XIII wieku kościół Mariacki - okazałą świątynię gotycką. W obrębie miasta, w jego południowo-wschodniej części, mieścił się klasztor augustianów, którzy posiadali również kaplicę przy Bramie Gorzowskiej. Poza murami zlokalizowano szpitale wraz z kaplicami: po stronie zachodniej św. Jerzego i po stronie wschodniej św. Gertrudy. Miasto ucierpiało w wyniku najazdów Władysława Łokietka w 1326 roku oraz husytów w 1433 roku, co musiało z pewnością zahamować na jakiś czas jego rozwój.

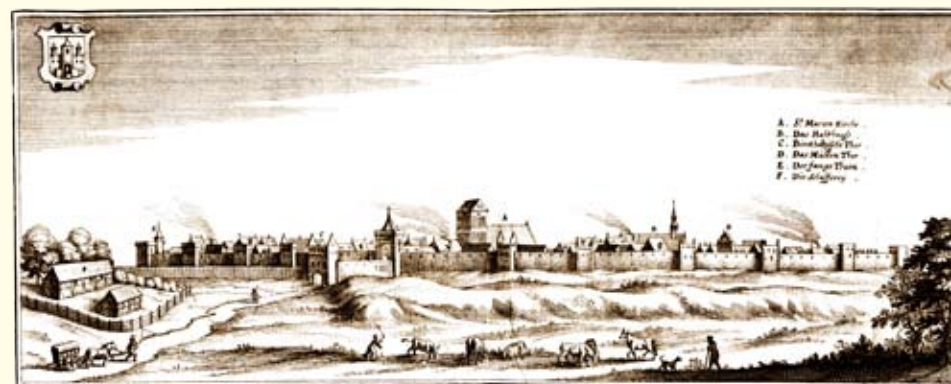
Plan miasta Strzelce z 1721 roku według Rüdiger'a

Legenda:

1. Brama Gorzowska, 2. Brama Młyńska, 3. Baszta Więzienna,
4. Mury obronne, 5. Wały i fosa

Strzelce Krajeńskie, widok z lotu ptaka, lata 30. XX wieku

Mateusz Merian Starszy, widok Strzelce przed 1632 rokiem

Nowożytność

W związku z kryzysem w Kościele Rzymsko-Katolickim, władca Nowej Marchii margrabia Jan z Kostrzyna przyjął w 1538 roku komunę pod dwiema postaciami. Wydarzenie to uznawane jest za przyjęcie w jego księstwie luteranizmu. Zgodnie bowiem z zasadą *cuius regio eius religio* luteranizm przyjęły również stany nowomarchijskie. Obok względów czysto politycznych, religijnych i społecznych, fakt ten niósł za sobą sekularyzację dóbr kościelnych, co doprowadziło do przemian gospodarczych, a także wzmocnienia władzy książęcej. W Strzelcach władca zniósł uposażenie kościoła farnego oraz doprowadził do kasaty klasztoru augustianów. Uzyskane w ten sposób dobra rozdysponował według własnego uznania. W XVI wieku w Strzelcach funkcjonowały dwie rady oraz dwóch burmistrzów, wymieniających się co roku. Przez blisko dwa stulecia trwał spór o przynależność do rady miejskiej między pospółstwem i patrycjatem. Zatarg zakończył się kompromisem: przedstawicielstwo w radzie otrzymało czterech starszych cechów oraz dwóch, a następnie czterech deputowanych mieszczan. Proboszcz kościoła farnego był od czasów reformacji również inspektorem (superintendentem) okręgu kościelnego obejmującego powiat strzelecki. W 1652 roku w dziele Martina Zeillera „*Topographia Electoratus Brandenburgici et Ducatus Pomeraniae*” miasto od strony południowej zostało przedstawione na sztychu Mateusza Meriana Starszego. Zabudowa Strzelce nie posiadała większych uszczerbków, nie mówiąc o dobrze prosperującej owczarni przed Bramą Gorzowską. Dlatego też należy przypuszczać, że rysunek przygotowawczy do sztychu wykonano jeszcze w latach 20. XVII wieku, przed zniszczeniami wojny 30-letniej. Miasto zamknięte było pierścieniem murów, zabudowane ryglowymi, parterowymi kamienicami - rzadziej piętrowymi, z dominantą w postaci budynków bramnych, kościoła farnego oraz wieży ratusza. Zniszczenia wojny 30-letniej były bardzo poważne. We znaki dawały się również nakładane przez obce wojska przymusowe rekwizycje. Na rysunku Daniela Petzolda z lat 1711-1715 widoczne są jeszcze ubytki w zabudowie oraz częściowo zrujnowane fortyfikacje miejskie, co było również wynikiem braku bieżących remontów, w związku z ich nieprzydatnością do celów militarnych.

Daniel Petzold, widok Strzelce, lata 1711-1715

W XVI wieku nastąpił rozwój rzemiosła. Rzemieślnicy organizowali się w cechy, strzegąc swoich interesów korporacyjnych. W 1615 roku nadano statut cechowi kowali i zawodów pokrewnych, w tym kotlarzy, ślusarzy i złotników. Po okresie wojny 30-letniej do Strzelce sprowadzono 64 sukienników i 58 szewców. W XVIII wieku wzmiankowano cztery cechy, w szczególności był to cech piekarzy, rzeźników, sukienników oraz szewców. W pierwszej połowie tego stulecia działał w mieście nawet organomistrz Johann P. Schütze, budowniczy organów dla Kościoła Zgody w Gorzowie. Szczególną rolę w rzemiośle strzeleckim odgrywali wówczas sukiennicy, otrzymujący zamówienia wojskowe. Rozwój tego rzemiosła w 2 połowie XVIII wieku wiązał się z hodowlą w mieście jedwabników. W 1800 roku w Strzelcach działało 309 mistrzów rzemieślniczych i 101 czeladników oraz 86 uczniów. Wyróżnić w tym należy 53 sukienników, 14 piekarzy, 6 rzeźników, 28 krawców, 4 kuśnierzy, 5 kapeluszników, 3 rękawiczników, 6 bednarzy, 2 tokarzy, 2 guzikiarzy, 2 białoskórników, 6 ślusarzy, 2 młynarzy, 2 cieśli, 8 stolarzy, 2 siodlarzy, 2 powroźników, konwisarz, kotlarz, introligator, mydlarz, pończosznik, rusznikarz, tytoniarz, zegarmistrz, szklarz, malarz oraz 2 mistrzów murarskich.

Ważnym źródłem utrzymania mieszkańców Strzelce była również uprawa ziemi, zwłaszcza rozległych areałów ziemskich wokół miasta, hodowla zwierząt oraz kupiectwo. Istotną gałęzią rzemiosła było również młynarstwo. W Strzelcach i okolicy znajdowały się liczne młyny wodne oraz wietrzne.

DANIEL PETZOLD

W okresie nowożytnym nastąpił rozwój browarnictwa. W 1562 roku przywiej warzenia piwa posiadało 122 mieszczan. Piwo strzeleckie sprzedawano w karczmie w Różankach, co wzbudzało zresztą oburzenie rajców gorzowskich.

Na rozwój miasta za czasów króla Fryderyka Wilhelma II i Fryderyka II, miała wpływ kolonizacja łęgów nadnoteckich. Utworzono szereg osad i kolonii, w tym 14 będących własnością miasta, m.in. Sarbiewo, Wełmin i Żółwin. Oprócz czynszów, Strzelce zyskały wówczas jako ważny ośrodek wymiany towarowo-pieniężnej oraz ośrodek rzemiosła. Dodatkowym elementem miastotwórczym stało się założenie garnizonu. Wiązały się z tym stałe dostawy dla wojska opłacane z kasy państwowej. Ponowne zahamowanie rozwoju miasta wiązało się ze zniszczeniami z czasów wojny 7-letniej. Szczególnie dokuczliwe okazały się także straty, jakie poniosło miasto i jego mieszkańcy w czasie kampanii napoleońskiej.

Izba w Heimatmuseum w Strzelcach

Ważnym źródłem utrzymania mieszkańców Strzelce była również uprawa ziemi, zwłaszcza rozległych areałów ziemskich wokół miasta, hodowla zwierząt oraz kupiectwo. Istotną gałęzią rzemiosła było również młynarstwo. W Strzelcach i okolicy znajdowały się liczne młyny wodne oraz wietrzne.

Dzieje miasta do 1945 roku

Po reformie administracyjnej w 1815 roku Strzelce pozostały w ramach historycznej Nowej Marchii, wchodzącej w skład Regencji Frankfurckiej. Na czele miasta stał magistrat złożony z burmistrza i sześciu rajców. W 1832 roku Strzelce zostały oficjalną siedzibą starosty powiatu strzeleckiego. Istniała tutaj policja budowlana, urząd katastralny, urząd skarbowy i lekarz powiatowy. W 1850 roku do Strzelce należały folwarki w Sarbiewie i Sławnie, a także w Piastowie i Sidłowie.

Na rozwój gospodarczy miasta w 2 połowie XIX wieku miało wpływ przeprowadzenie linii kolejowej z Krzyża do Gorzowa w odległości 7 km na południe od miasta. Kolej była zawsze ośrodkiem miastotwórczym, wpływającym na rozwój przestrzenny i społeczno-gospodarczy. Dlatego też ostatecznie zdecydowano się na budowę kolei dojazdowej, zrealizowanej w 1897 roku i następnie przedłużonej w 1902 roku do Lubiany. Nie przyniosło to jednak spektakularnych rezultatów.

W końcu XIX i na początku XX wieku miasto rozwijało się na południe oraz na zachód, wzdłuż drogi do Gorzowa. Powstało szereg nowych instytucji oraz budynków użyteczności publicznej. Wymienić należy zwłaszcza siedzibę Starostwa Powiatowego, Szkołę Miejską, nowy budynek ratusza, a także Seminarium Nauczycielskie. Dokonano również regotycyzacji fary miejskiej, w której ufundowano nowy wystrój i wyposażenie wnętrza. Okres po I wojnie światowej przyniósł regres w rozwoju miasta. W 1928 roku do Strzelce przyłączono jeszcze folwarki miejskie w Czyżewie i Golczewicach.

Ważnym źródłem utrzymania mieszkańców Strzelce było nieprzerwanie rzemiosło. Pierwsza fabryka powstała dopiero w 1850 roku. Była to wytwórnia wyrobów filcowych, zajmująca się m.in. wyrobem pantofli. W mieście działały dwa tartaki. Pod koniec XIX wieku zbudowano mleczarnię, a następnie rzeźnię, garbarnię oraz elektrownię. W latach 40. XX wieku działał tutaj młyn motorowy.

Życie duchowe mieszkańców skupiało się wokół kościoła farnego. Na czele gminy protestanckiej stał superintendent posiadający do pomocy wikarego w randze archidiakona. W 2 połowie XIX wieku nastąpiło odrodzenie katolicyzmu. Początkowo katolicy należeli do parafii Świętego Krzyża w Gorzowie. W 1936 roku erygowano w Strzelcach nową parafię rzymsko-katolicką.

W 1919 roku w Bramie Młyńskiej założono Muzeum Regionalne. W Strzelcach znajdowało się również archiwum miejskie i kościelne oraz biblioteka ludowa i magistracka. Życie kulturalne koncentrowało się też w zajazdach i restauracjach.

Miasto zostało zdobyte w dniu 29 stycznia 1945 roku przez jednostki Armii Czerwonej. Władze nie przewidziały miasta jako miejsca obrony. Jednak jednostki frontowe, a następnie postępujący za nimi maruderzy, stale dokonywali rabunków i podpaleń. Nie oszczędzano przy tym niemieckiej ludności cywilnej, która po części nie zdążyła się ewakuować. W ciągu kilku miesięcy stare miasto zostało w znacznej mierze wypalone i zniszczone. Ze skutkami zniszczeń wojennych zdołano się uporać dopiero w latach 60. i 70. XX wieku zabudowując centrum modernistycznymi budynkami mieszkalnymi, które nie współgrają z historycznym charakterem miasta.

Budynek mieszkalny przy dzisiejszej ulicy Brzozowej 2, lata 20. XX wieku

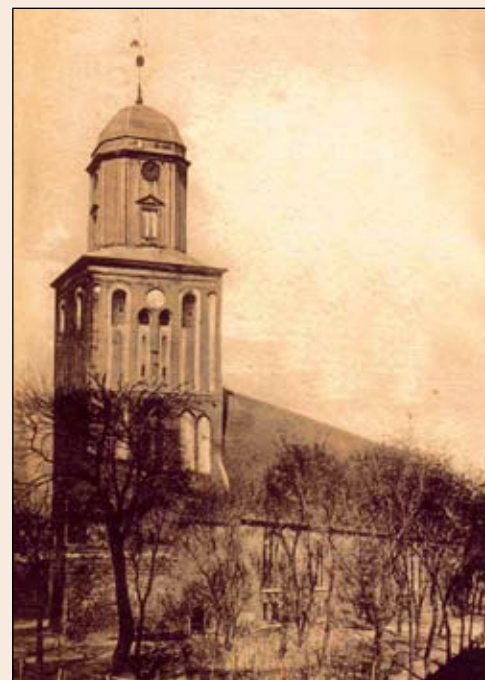

Budynek starostwa (obecnie niezachowany), lata 20. XX wieku

Kościół Kolegiacki p.w. Matki Bożej Różańcowej

Kościół Mariacki wzniesiony został w końcu XIII wieku w stylu gotyckim w obrębie kwartału zabudowy przyrynkowej. Świątynia wybudowana jest z cegły ceramicznej na zaprawie wapiennej i częściowo z granitowych, starannie obrobionych kwader. Budowla jest orientowana, wzniesiona na planie prostokątnym z wieżą po stronie zachodniej. Korpus kościoła jest trzynawowy, sześcioprzęsłowy, bez wyodrębnionego prezbiterium po stronie wschodniej. Pierwotnie była to budowla pseudobazylikowa z otwartą wewnątrz wieżą dachową. Po przebudowie, jaka miała miejsce po zniszczeniach najazdu husyckiego z 1433 roku, założono nad wnętrzem sklepienia gwiaździste i wprowadzono przestrzeń bazylikową z doświetleniem nawy głównej poprzez okna ponad dachami naw bocznych. W elewacji wschodniej znajduje się wysokie okno, obecnie zamurowane oraz kompozycja złożona z ostrołucznych blend i motywu krzyża w szczycie. Wieża kościelna jest czterokondygnacyjna, o bogatej dekoracji złożonej z ostrołucznych blend, nakryta obecnie dachem czterospadowym, nawiązującym do oryginalnego rozwiązania z czasów fundacji świątyni. Wcześniej, w okresie nowożytnym, wieża uzyskała ponad masywnym korpusem drewnianą latarnię zwieńczoną kopułowo. W latach 1858-1866 miała miejsce kolejna przebudowa kościoła zrealizowana według projektu Augusta Stülera i Emila Karla Alexandra Flamminiusa. Wprowadzono wówczas do wnętrza świątyni emporę, otynkowano ściany i filary oraz ufundowano, w miejsce historycznego, nowe wyposażenie i wystrój. Do najcenniejszych elementów wystroju świątyni z tego czasu zaliczyć należy monumentalny witraż w elewacji wschodniej, ufundowany w 1861 roku przez króla pruskiego Fryderyka Wilhelma oraz ołtarz główny z obrazem Augusta Theodora von Kaselowskiego. W 1945 roku kościół został wypalony, a wystrój wnętrza zniszczony bądź rozproszony. Świątynia po zniszczeniach wojennych została odbudowana w latach 1957-1973. Wewnątrz, w obrębie prezbiterium, mieści się przeniesiony z południa województwa późnogotycki ołtarz w formie tryptyku.

Kościół w Strzelcach, pocz. XX wieku

Widok wnętrza, lata 20. XX wieku

Ołtarz późnogotycki

W prezbiterium kościoła umieszczony jest ołtarz późnogotycki pochodzący z południowej części diecezji, ofiarowany w latach 1971-1973 przez biskupa gorzowskiego Wilhelma Plutę. Retabulum posiada formę tryptyku z umieszczoną w centrum figurą Madonny z Dzieciątkiem i dwoma świętymi dziewicami po bokach, być może św. Małgorzatą i Dorotą. Madonna została wyobrażona jako Królowa z koroną na głowie i berłem w ręce, natomiast Dzieciątko przytula do piersi gołębia jako symbol Ofiary i Zmartwychwstania. W skrzydłach bocznych umieszczono figury św. Barbary z wieżą jako atrybutem oraz św. Katarzyny z kołem i gałązką palmową. Na oprawę w partii zwieńczenia składa się dekoracja złożona z ornamentu w formie wici roślinnej wraz ze sterczynami. Z uwagi na cechy stylistyczne realizacja ołtarza wiązana jest z kręgiem mistrza z Gościszowic i datowana na początek XVI wieku.

Zespół średniowiecznych fortyfikacji miejskich

Strzelce zaraz po lokacji średniowiecznego miasta, w latach 1272-1290, otoczono murami obronnymi wraz z Bramą Młyńską (Drezdenecką lub Wschodnią) i Gorzowską (Brzozowską) oraz systemem baszt łupinowych. Mury miejskie otoczone zostały dodatkowo obwałowaniami ziemnymi oraz podwójną fosą wypełnioną wodami jeziora Górnego i Dolnego. Mury wzniesiono z nieobrobionego kamienia polnego na zaprawie wapiennej na wysokość 8-9 m i szerokość do 160 cm. Pierwotnie w obwodzie murów o łącznej długości 1700 m umieszczone były Brama Młyńska i Brama Gorzowska oraz 37 baszt łupinowych. W następnym etapie rozbudowano bramy o przedbramia oraz adaptowano jedną z baszt łupinowych na cele więzienia i magazynu prochowego. To tzw. Baszta Więzienna, przy której wybito furtę służącą celom przeciwpożarowym. Fortyfikacje zaczęto plantować w 1730 roku, zakładając przy Bramie Gorzowskiej plac ćwiczeń, a w 1736 roku w miejscu wałów i fosy - ogrody. Z czasem część baszt łupinowych zabudowano i adaptowano na cele mieszkalne. W związku z utrudnieniami komunikacyjnymi oraz pogarszającym się stanem technicznym w 1866 roku rozebrano Bramę Gorzowską. Do dzisiaj zachował się pierścień murów o długości 1640 m i zróżnicowanej wysokości od 3 do 8 m z Bramą Młyńską, Basztą Więzienną oraz 36 półotwartymi basztami łupinowymi. Po II wojnie światowej w kilku etapach przeprowadzono remont murów. Strzelce dzięki swym średniowiecznym fortyfikacjom miejskim zasługują na miano lubuskiego Carcassonne.

Fragment murów z zabudową mieszkalną i widokiem na Basztę Więzienną, około 1910 roku

Zabudowa mieszkalna przy murach miejskich, lata 20. XX wieku

Brama Młyńska

Brama Młyńska, nazywana też Drezdenecką lub Wschodnią, została wybudowana na początku XIV wieku w ramach fortyfikacji miejskich, być może w miejscu wcześniejszej, kamiennej budowli bramnej. Brama zlokalizowana została u wylotu historycznej ulicy Młyńskiej i strzegła traktu na grobli usypanej między dwoma jeziorami miejskimi. Po stronie wschodniej wieża bramna była zabezpieczona dodatkowo tzw. szją, czyli przedbraniem, które rozebrano w 1736 roku. Budowla bramna założona została na planie czworobocznym i wzniesiona u podstawy z kamienia, a powyżej z cegły ceramicznej na zaprawie wapiennej. Brama jest czterokondygnacyjna, prostopadłościenna, nakryta dachem dwuspadowym. W przyziemiu zlokalizowany jest ostrołuczny przejazd, zabezpieczony pierwotnie od strony zewnętrznej kratą osadzoną na prowadnicy w ostrołucznie zamkniętej wnęcie. Powyżej znajdował się odkryty ganek, obecnie zamurowany. W zwieńczeniu umieszczona jest kompozycja blend, fial oraz sterczyn zdobionych maswerkowo. W elewacji zachodniej, na wysokości drugiej, trzeciej oraz czwartej kondygnacji, znajduje się kompozycja złożona z wąskich blend, w obrębie których wprowadzono otwory okienne. W 1919 roku otwarto w bramie muzeum regionalne, dodając po stronie północnej ceglany budynek mieszczący klatkę schodową. Obiekt ten zaprojektował strzelecki radca budowlany Hugo Prejawa. Po II wojnie światowej mieścił się tutaj Miejski, a następnie Powiatowy Dom Kultury. Obecnie pomieszczenia bramne użytkowane są przez Państwową Szkołę Muzyczną I Stopnia.

Brama Młyńska, widok od strony zachodniej (wewnętrznej), lata 20. XX wieku

Brama Młyńska, widok od strony południowej, lata 30. XX wieku

Baszta Więzienna

Baszta Więzienna, nazywana też Basztą Prochową lub Basztą Czarownic, znajduje się po północnej stronie średniowiecznego miasta, w ramach fortyfikacji miejskich. Budowla wzniesiona została pod koniec XIII wieku z kamienia i cegły ceramicznej na zaprawie wapiennej. W kolejnym etapie, zapewne w 2 połowie XIV wieku, została nadbudowana i przebudowana. Budowla założona jest na planie czworobocznym, zbliżonym do kwadratu. Baszta w dolnej partii posiada formę prostopadłościenną, przechodząc powyżej w formę spłaszczonego walca. W zwieńczeniu znajduje się stożkowy, ceramiczny hełm z chorągiewką pogodową oraz platforma obserwacyjna. W elewacji północnej umieszczono dekorację złożoną z odcinkowo zamkniętych blend w układzie triforialnym. Wnętrze podzielone zostało na trzy kondygnacje skomunikowane niegdyś drewnianymi schodami. W okresie nowożytnym mieściło się tutaj więzienie, a zarazem magazyn prochu. W 1783 roku w sąsiedztwie baszty wybito w murze furtę nazywaną Bramą Pożarową, a następnie, od 1821 roku - Nową Bramą. W latach 1900-1910 baszta przeszła gruntowny remont polegający na uzupełnieniu ubytków cegieł i spoinowaniu. Podobny zakres prac przeprowadzono w latach 80. XX wieku. Obiekt nie jest użytkowany z uwagi na swoje niewielkie gabaryty.

Baszta Więzienna, widok od strony północnej (zewnątrznej), lata 20. XX wieku

Baszta Więzienna, widok od strony południowej (wewnętrznej), lata 20. XX wieku

Baszta Więzienna z partią murów, widok od strony wschodniej, lata 20. XX wieku

Dawny ratusz

Budynek wzniesiono w miejscu wcześniejszego ratusza w zachodniej pierzei rynkowej. Obiekt powstał w latach 1870-1872 w stylu neorenesansowym z inicjatywy ówczesnego burmistrza Friedeberga Carla Moritza Treua. Projekt budowli wykonał w 1869 roku architekt Koehler z Frankfurtu nad Odrą, a jego modyfikację polegającą na likwidacji wieży i części detalu przeprowadził Asmund Schulz. W obecnym kształcie jest to budowla podpiwniczona, dwukondygnacyjna, założona na planie czworobocznym. Fasada budynku jest pięcioosiowa z półkoliście zamkniętymi otworami okiennymi. W partii cokołowej znajdują się cztery okna piwniczne. W pierwszej osi mieści się reprezentacyjny portal z dwuskrzydłową bramą zamkniętą nadświetłem. Powyżej znajduje się murowany, tralkowy balkon wsparty na wspornikach, a ponad drzwiami balkonowymi tondo z herbem miasta. Na wystrój architektoniczny fasady składa się też pseudoboniowanie, płyciny podokienne, gzyms międzykondygnacyjny oraz koronujący. W zwieńczeniu fasady znajdują się sterczyny. W 1908 roku pośrodku fasady umieszczono kuty maszt flagowy wykonany przez kowala Paula Wadephula, zdemontowany po wojnie i aktualnie odtworzony. Pochodzący z niego motyw smoka służył do niedawna jako ozdoba fontanny przed kościołem. Wewnątrz budynku znajduje się reprezentacyjny holl oraz sala posiedzeń dawnej rady miejskiej. W piwnicach pierwotnie mieściła się winiarnia, adaptowana następnie na cele administracyjne. Po II wojnie światowej budynek ratusza był kolejno siedzibą Miejskiej Rady Narodowej, Sądu Powiatowego, Domu Kultury oraz Biblioteki Publicznej. Obecnie mieści się tutaj siedziba Sądu Rejonowego w Strzelcach.

**Budynek mieszkalny
ul. Brygady Saperów 19**

Budynek usytuowany szczytem do dzisiejszej ulicy Saperów, przy skrzyżowaniu z ulicą Targową. Obiekt wybudowany został na przełomie XVIII i XIX wieku. Jest to budowla założona na planie prostokątnym, wzniesiona na kamiennym cokole, o ryglowej konstrukcji ścian obwodowych, w kolejnym etapie w znacznej mierze przemurowanych i w całości otynkowanych. Budynek jest podpiwniczony, dwukondygnacyjny, nakryty wysokim dachem naczółkowym. Elewacja frontowa jest czteroosiowa, asymetryczna z wejściem

głównym umieszczonym w trzeciej osi. Wnętrze budynku jest zakomponowane jako dwutraktowe z podłużną sienią poszerzoną pośrodku w celu pomieszczenia klatki schodowej. Od strony podwórza do budynku mieszkalnego przylega podłużna oficyna. W trakcie powojennego remontu usunięto detal architektoniczny w formie opasek okiennych. W 2007 roku wymieniono zniszczone pokrycie dachowe na dachówkę karpiówkę układaną w koronkę.

**Budynek mieszkalny
ul. Brygady Saperów 20**

Budynek usytuowany szczytem do dzisiejszej ulicy Saperów, wybudowany został na przełomie XVIII i XIX wieku. Jest to budowla założona na planie prostokątnym, wzniesiona na kamiennej podbudowie, o ryglowej konstrukcji ścian obwodowych, w znacznej mierze przemurowanych i następnie w całości otynkowanych. Budynek jest w części podpiwniczony, dwukondygnacyjny, nakryty wysokim dachem naczółkowym. Elewacja frontowa zakomponowana została jako pięcioosiowa z wejściem głównym w centralnej osi.

Otwory okienne i drzwiowy ujęte są profilowanymi opaskami. Wnętrze budynku posiada układ dwutraktowy z podłużną sienią przelotową wraz z dostępem do zabiegowej, drewnianej klatki schodowej. Od strony podwórza do budynku mieszkalnego przylega podłużna oficyna.

**Budynek mieszkalny
ul. Północna 45**

Budynek wniesiony został na początku XIX wieku. Obiekt usytuowany jest szczytem w zabudowie pierzejowej, po północnej stronie ulicy. Budowla założona jest na planie prostokątnym, podpiwniczona, wzniesiona w konstrukcji ryglowej, częściowo wtórnie przemurowana, w całości wtórnie otynkowana. Po stronie północnej dodano oficynę. Obiekt posiada wyodrębnioną partię cokołową, jest dwukondygnacyjny, prostopadłościenny, nakryty dachem dwuspadowym. Pokrycie połączy dachowych stanowi dachówka ceramiczna karpiówką układaną w koronkę. Elewacja frontowa zakomponowana została jako trzyosiowa, rytmiczna i symetryczna. W budynku zachowała się historyczna, drewniana stolarka okienna. Wejście umieszczone zostało w elewacji bocznej. Stolarka drzwiowa jest drewniana, wtórna, pochodząca w znacznej mierze z okresu powojennego.

Wnętrze budynku jest zakomponowane jako dwutraktowe z podłużną sienią poszerzoną pośrodku w celu pomieszczenia klatki schodowej. Od strony podwórza do budynku mieszkalnego przylega podłużna oficyna. W trakcie powojennego remontu usunięto detal architektoniczny w formie opasek okiennych. W 2007 roku wymieniono zniszczone pokrycie dachowe na dachówkę karpiówkę układaną w koronkę.

**Budynek mieszkalny
ul. Północna 50**

Budynek wniesiony został na początku XIX wieku. Obiekt usytuowany jest kalenicowo w zabudowie pierzejowej, po północnej stronie ulicy. Budowla założona jest na planie prostokątnym, podpiwniczona, częściowo wzniesiona w konstrukcji ryglowej. Budowla została w części wtórnie przemurowana i w całości otynkowana. Posiada wyodrębnioną partię cokołową, jest dwukondygnacyjna, nakryta dachem dwuspadowym. Pokrycie dachu stanowi dachówka ceramiczna karpiówką układaną w koronkę. Elewacja frontowa jest czteroosiowa, z wejściem umieszczonym w trzeciej osi, z dostępem poprzez schody zewnętrzne. Stolarka drzwiowa i okienna jest drewniana, wtórna z okresu powojennego.

Otwory okienne i drzwiowy ujęte są profilowanymi opaskami. Wnętrze budynku posiada układ dwutraktowy z podłużną sienią przelotową wraz z dostępem do zabiegowej, drewnianej klatki schodowej. Od strony podwórza do budynku mieszkalnego przylega podłużna oficyna.

**Budynek mieszkalny
ul. Północna 36**

Budynek wzniesiony został w zabudowie pierzejowej w 2 połowie XVIII wieku. Jest to obiekt założony na planie prostokątnym zbliżonym do kształtu rombu, przez wzgląd na lokalizację w łuku ulicy i sąsiednią zabudowę. Budynek jest częściowo podpiwniczony,

dwukondygnacyjny, nakryty wysokim dachem czterospadowym. Obiekt wzniesiono w konstrukcji ryglowej, z pierwotnym wypełnieniem pól międzyryglowych strychulcami wylepianymi gliną, a obecnie z wypełnieniem ceglany, tynkowanym i malowanym w kolorze gaszonego wapna. Wnętrze zachowało częściowo swoje historyczne rozplanowanie z sienią przelotową, prowadzącą pierwotnie na dziedziniec gospodarczy. W części południowo-wschodniej znajdował się wcześniej przejazd bramny. Na początku lat 90. XX wieku budynek groził zawaleniem. W latach 1993-1994 obiekt został poddany generalnemu remontowi z częściową wymianą substancji budowlanej, przy odtworzeniu oryginalnych wartości architektonicznych i kompozycyjnych.

**Budynek mieszkalny
ul. Brygady Saperów 34**

Budynek wzniesiono na początku XIX wieku. Obiekt usytuowany jest kalenicowo w zabudowie pierzejowej. Budowla założona jest na planie prostokątnym, podpiwniczona, wzniesiona w konstrukcji ryglowej, częściowo przemurowana,

i otynkowana. W sensie architektonicznym jest to budynek dwukondygnacyjny, nakryty wysokim dachem dwuspadowym z naczółkami. Pokrycie dachu stanowi dachówka ceramiczna karpiówka układana w koronkę. Elewacja frontowa została zakomponowana jako siedmioosiowa z wejściem w środkowej osi. Detal architektoniczny ograniczony jest do gzymsu koronującego. Stolarka okienna jest zróżnicowana chronologicznie, oryginalna, drewniana i wtórna - plastikowa. Po zachodniej stronie budynku znajduje się wtórna parterowa dobudówka. Na dziedzińcu do lat 60. XX wieku znajdowała się stodoła z podcieniami. Budynek znajduje się w miejscu dawnego klasztoru augustianów-eremitów.

**Dawny budynek mieszkalny
ul. Wojska Polskiego 4**

Budynek wzniesiony został w 1 ćwierci XIX wieku w stylu klasycystycznym, przy przesmyku jezior Górnego i Dolnego, w południowej pierzei ulicznej. Prawdopodobnie należał do rodziny młynarza, brak jednak szczegółowych danych dotyczących historycznych właścicieli. Wiadomo, że młyny w tej części miasta istniały od czasów średniowiecznych. Budowla założona

została na planie wydłużonego prostokąta, z czworobocznym przedsiönkiem po stronie wschodniej. Budynek został wymurowany z cegły ceramicznej na zaprawie wapiennej, w całości otynkowany. Obiekt jest podpiwniczony, parterowy, nakryty wysokim dachem dwuspadowym z naczółkami. Wejścia do wnętrza umieszczone zostały w elewacji frontowej i tylnej, w osi przelotowej. Elewacja frontowa zakomponowana jest jako ośmioosiowa, zdobiona pseudoboniowaniem z wejściem umieszczonym w piątej osi w ramach pseudoryzalitu. Stolarka okienna nie zachowana. Do wnętrza prowadziło jeszcze jedno wejście w narożniku wschodnim elewacji frontowej, zamknięte pierwotnie odcinkiem łuku.

Spichlerz

Budynek znajduje się przed Bramą Młyńską, poza obwodem fortyfikacji miejskich. Jest to budowla wzniesiona prawdopodobnie w 1764 roku, pełniąca pierwotnie funkcje gospodarcze (składowe). Obiekt sąsiedował z zabudowaniami szpitala św. Gertrudy, ufundowanego w okresie późnego średniowiecza. Spichlerz wzniesiony został na planie wydłużonego

prostokąta jako budowla murowana z ryglowymi szczytami. W sensie architektonicznym jest to obiekt prostopadłościenny, parterowy, nakryty wysokim, dwuspadowym dachem naczółkowym. Po stronie południowej znajduje się czworoboczna dobudówka. Elewacje budynku zostały gruntownie przekształcone. Pierwotnie od strony północnej znajdował się przejazd bramny i wejście główne. Dodatkowe wejście umieszczono wtórnie po stronie południowej. Układ funkcjonalny wnętrza dostosowany został do aktualnych potrzeb. Z historycznego wystroju i wyposażenia zachowane są zawiasy drzwiowe kowalskiej roboty. Po II wojnie światowej budynek pełnił funkcje magazynowe i związany był z pobliską bazą maszynową. W latach 80. XX wieku obiekt został poddany gruntownym pracom budowlano-remontowym. Budynek jest aktualnie administrowany przez Strzelecki Ośrodek Kultury i przeznaczony został do adaptacji na cele muzeum miejskiego.

**Budynek mieszkalny
ul. Zachodnia 21**

Budynek powstał na początku XIX wieku. Obiekt usytuowany jest szczytem w zabudowie pierzejowej, po zachodniej stronie ulicy. Budowla założona jest na planie czworoboku. Obiekt jest murowany, podpiwniczony, i w całości otynkowany. W sensie architektonicznym jest to budowla dwukondygnacyjna, nakryta dachem dwuspadowym

z naczółkiem, krytym dachówką ceramiczną karpówką układaną w koronkę. Elewacja frontowa została wtórnie zakomponowana jako pięciosiowa. Wejście do budynku znajdowało się pierwotnie w trzeciej, środkowej osi. Wystrój architektoniczny elewacji frontowej ograniczony jest do partii cokołu, opasek okiennych oraz gzymsu międzykondygnacyjnego i koronującego. Stolarka okienna jest wtórna - plastikowa, o zróżnicowanej kompozycji.

**Budynek mieszkalny
ul. Zachodnia 4**

Budynek powstał na początku XIX wieku. Usytuowany jest w zabudowie pierzejowej, po wschodniej stronie ulicy, przy skrzyżowaniu ulic Zachodniej oraz Henryka Sienkiewicza. Budowla założona jest na planie prostokątnym, podpiwniczona i w całości murowana oraz tynkowana. W sensie architektonicznym jest to budowla

dwukondygnacyjna, nakryta dachem dwuspadowym z naczółkami. Pokrycie połaci dachowych stanowi dachówka ceramiczna karpówką układaną w koronkę. Elewacja frontowa została wtórnie zakomponowana jako czterosiowa z wejściem do lokalu handlowego umieszczonego w narożniku. Wystrój architektoniczny elewacji frontowej ograniczony jest do gzymsu koronującego oraz wyodrębnionej partii cokołowej. Stolarka okienna jest wtórna - drewniana i plastikowa, o zróżnicowanej kompozycji. Budynek charakteryzuje się szlachetną, oryginalną bryłą oraz historyczną kompozycją elewacji północnej i zachodniej.

Kaplica cmentarna

Budowla wzniesiona została w 1901 roku z fundacji panny Scholz. Powstała w stylu neogotyckim, w obrębie dawnego cmentarza ewangelickiego. Obiekt jest orientowany. Kaplicę założono na planie prostokątnym z wyodrębnionym prezbiterium. Jest to budowla murowana z kamienia i cegły ceramicznej. W sensie architektonicznym składa się z dwóch prostopadłościennych części nakrytych dachami: dwuspadowym i trzyspadowym. Pokrycie połaci dachowych stanowi dachówka ceramiczna esówka. Wejście do wnętrza usytuowane jest po stronie zachodniej i poprzedzone narteksem, ponad którym umieszczona jest rozeta. Elewacje boczne artykułowane są półkoliście zamkniętymi oknami. Wystrój architektoniczny składa się z partii cokołowej, gzymsu koronującego i sterczyn.

Kościół**p.w. św. Franciszka z Asyżu**

Kościół parafialny p.w. św. Franciszka z Asyżu wzniesiony został na potrzeby gminy rzymsko-katolickiej w 1929 roku. Katolicy ze Strzelca przynależeli w tym czasie do Parafii p.w. Św. Krzyża w Gorzowie. Ze względu jednak na rozwój gminy rzymsko-katolickiej w Strzelcach oraz sąsiednich miejscowościach, dekretem Kurii Archidiecezjalnej we Wrocławiu, w 1936 roku powołana została nowa parafia. Kościół jest skromną budowlą salową wzniesioną w stylu modernistycznym. Jest to budowla murowana z cegły klinkierowej, wzniesiona na planie prostokątnym z prezbiterium po stronie wschodniej i kruchtą po stronie północnej. W sensie architektonicznym budowla jest prostopadłościenna, nakryta dachem czterospadowym z sygnaturką. Wejście do wnętrza wiedzie poprzez portal w ryzalicie elewacji zachodniej oraz poprzez kruchtę umieszczoną w elewacji północnej, ponad którą znajduje się empora. W elewacjach bocznych umieszczono wąskie otwory okienne rozdzielone ceglany słupkiem. Prezbiterium doświetlone zostało okulesem. Wewnątrz z oryginalnego wystroju zachowały się m.in.: obraz z przedstawieniem św. Franciszka autorstwa Hansa Lietzmana, malowany drewniany strop oraz stolarka drzwiowa i ławki. Po północnej stronie świątyni wybudowano w tym czasie plebanię utrzymaną w podobnej stylistyce.

Budynek Szkoły Podstawowej

Budynek szkolny przy ulicy ks. Jerzego Popiełuszki wzniesiony został w 1889 roku przez miejscowy warsztat budowlany, w sąsiedztwie dawnych obwałowań historycznego miasta. Budowla służyła pierwotnie jako siedziba szkoły dla dziewcząt. Jest to budynek murowany, trzykondygnacyjny, nakryty dachem czterospadowym. Obiekt wybudowano na planie prostokątnym

z dwoma pseudoryzalitami w elewacji frontowej i tylnej, mieszczącymi klatki schodowe oraz okazałe wejścia, umieszczone w obrębie reprezentacyjnych portali. Bryła budynku jest prostopadłościenna z trójkątnymi szczytami w ryzalitech. Elewacja frontowa jedenaostoosiowa, zakomponowana została jako rytmiczna i symetryczna. Otwory okienne w drugiej i trzeciej kondygnacji zamknięte zostały odcinkami łuków i umieszczone w blendach, między lizenami doprowadzonymi do gzymsu koronującego i dźwigającymi fryz arkadowy. Wnętrze budynku jest dwutraktowe z dwiema poprzecznie umieszczonymi klatkami schodowymi. Po 1945 roku obiekt użytkowany jest zgodnie ze swoim pierwotnym przeznaczeniem. Remont budynku przeprowadzono w latach 60. XX wieku.

Dawny Urząd Finansowy

Budynek powstał w latach 20. XX wieku. Usytuowany jest w zabudowie Alei Wolności, po jej zachodniej stronie. Budowla założona jest na planie czworobocznym, podpiwniczona, murowana, w całości tynkowana. W sensie architektonicznym obiekt jest dwukondygnacyjny, nakryty dachem czterospadowym z wystawkami. Pokrycie połaci dachowych stanowi dachówka ceramiczna karpiówka układana

w koronkę. Elewacja frontowa - zachodnia posiada centralnie umieszczony czteroosiowy ryzalit zwieńczony dwoma wystawkami okiennymi. Po bokach ryzalitu umieszczone są wejścia poprzedzone jednobiegowymi schodami i zadaszone jednospadowymi daszkami. Na wystrój architektoniczny składają się rytmicznie rozmieszczone lizeny, a także gzyms cokołowy oraz koronujący. Obecnie budynek jest siedzibą Powiatowego Urzędu Pracy w Strzelcach.

Dawne Seminarium Nauczycielskie

Gmach dawnego Seminarium Nauczycielskiego wzniesiono w latach 1904-1905. Jest to budowla murowana z cegły ceramicznej o nietynkowanych elewacjach. Budynek główny stanowi trzykondygnacyjny, dziewięcioosiowy gmach posadowiony równolegle do dzisiejszej Alei Wolności. Otwory okienne w elewacji posiadają zróżnicowane zamknięcie: w dolnej kondygnacji ostrołukowe, w drugiej - odcinkowe i w trzeciej - kotarowe. Na detal składają się lizeny, gzymsy oraz prostokątne, tynkowane płyciny. W części elewacji frontowej oraz w szczycie budynku umieszczono wysokie, ostrołucznie zamknięte blendy. Po prawej stronie elewacji frontowej znajduje się partia budynku z wielkim ostrołucznie zamkniętym oknem. Powyżej wznosi się część schodkowego szczytu, zachowana do dzisiaj fragmentarycznie. W głębi parceli zlokalizowana jest jeszcze część mieszkalna zespołu o charakterze willowym, zespolona z budynkiem szkolnym. Obiekt posiada zróżnicowaną bryłę z ryglowym szczytem, ryzalitem oraz sześcioboczną wieżyczką nakrytą kopułowo. W sąsiedztwie usytuowany jest ponadto budynek sali gimnastycznej z parterowym pasażem prowadzącym do wejścia głównego. W ramach zespołu znajduje się założenie ogrodowo-parkowe pochodzące z początku XX wieku, częściowo czytelne do obecnych czasów. Seminarium Nauczycielskie istniało do czasu likwidacji w 1926 roku. Następnie zespół budowlany został adaptowany na potrzeby gimnazjum. Po II wojnie światowej mieściło się tutaj m.in. Technikum Mechanizacji Rolnictwa, a obecnie - Zespół Szkół Centrum Kształcenia Ustawicznego.

Wodociągowa wieża ciśnień

Wieża ciśnień w Strzelcach została wybudowana w 1929 roku po zachodniej stronie miasta. Tymczasem ujęcia wodne zlokalizowane były w oddalonej o 4 km miejscowości Sławno. Przy ujęciach usytuowana była pompownia, zachowana do dnia dzisiejszego, dzięki której wodę tłoczono rurociągiem do wieży. W 1945 roku wieża ciśnień została uszkodzona pociskiem artyleryjskim. Po krótkim remoncie oddano ją ponownie do użytku. W 1960 roku dokonano wymiany pokrycia dachowego z blachy miedzianej na blachę stalową ocynkowaną. Ponowna wymiana pokrycia miała miejsce w 1987 roku, wtedy też pomalowano wnętrze budynku. Wieża stanowi budowlę ceglana o nieotynkowanym licu muru, poza opaską w dwóch trzecich wysokości i blendami w zwieńczeniu. Jej trzon wzniesiony został na planie koła. Bryła ukształtowana jest w formie walca zwężającego się ku górze, ze stożkowym hełmem w zwieńczeniu, akcentowanym schodkowymi szczytami. Wejście do wieży, w formie ozdobnego, ceramicznego portalu mieści się po stronie zachodniej. Zamknięty ostrołukowo portal posiada w ościeżach uskoki i zwieńczony jest schodkowo. W górnej kondygnacji wieży ciśnień umieszczono zbiornik wodny, do którego doprowadzone są instalacje. Wieża ciśnień jest budowlą o cechach stylistycznych neorenesansu. Obecnie obiekt nie pełni swoich pierwotnych funkcji. Wewnątrz, po remoncie i adaptacji, umieszczono w ostatnich latach siedzibę Stowarzyszenia Miłośników Kultury Łemkowskiej „Lemko-Tower”.

Dawne Ogrodnictwo Okręgowe

Niezwykle cennym elementem zabudowy dzisiejszej Alei Wolności jest budynek dawnego Ogrodnictwa Okręgowego. Obiekt wzniesiony został w latach 1927-1928 w stylu modernistycznym. Budynek założony jest na planie nieregularnym, zbliżonym do podkowy. Jest to budowla murowana, oblicowana w elewacjach cegłą klinkierową, nakryta dachem dwuspadowym. Partia centralna obiektu, poprzedzona dziedzińcem, podkreślona została ryzalitem z trójkątnym szczytem oraz w partii dachu niewielką sygnaturką. Narożniki budowli z arkadowymi podcieniami zwrócone są w kierunku dziedzińca. Detal w elewacjach budynku opracowano w cegle. Na uwagę zasługują glazurowane opaski otworów drzwiowych oraz misternie wykonana zewnętrzna stolarka drzwiowa. W okresie powojennym mieścił się tutaj ośrodek zdrowia, a obecnie mieszkania.

Urząd Pocztowy

Budynek dzisiejszego urzędu pocztowego wzniesiony został w 1940 roku w stylu modernistycznym, jako siedziba Kasy Oszczędności. Jest to obiekt murowany, o klinkierowej okładzinie elewacji z oszczędnym detalem architektonicznym, ograniczonym do gzymsu koronującego o motywie pilastym. Budynek poczty jest podpiwniczony, dwukondygnacyjny, o rozczłonkowanej bryle zbliżonej do litery L, nakryty wysokim dachem czterospadowym. Główne wejście umieszczone jest w elewacji północnej. Elewacje posiadają starannie opracowane lico muru i zakomponowane zostały w sposób rytmiczny i symetryczny. Rozplanowanie wnętrza w znacznej mierze jest oryginalne. Wystrój i wyposażenie sali operacyjnej oraz pomieszczeń biurowych zmienione zostały w wyniku kolejnych modernizacji i dostosowane do współczesnych potrzeb. W budynku zachowała się oryginalna stolarka drzwiowa oraz klatka schodowa pochodząca z czasu budowy. Po II wojnie światowej obiekt został adaptowany na potrzeby urzędu pocztowego. Historyczny budynek poczty w Strzelcach Krajeńskich został zniszczony na początku 1945 roku. W późniejszym czasie odbudowany, utracił swój oryginalny charakter.

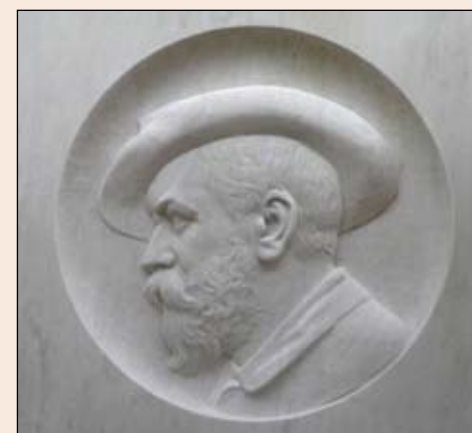
Dawna willa, obecnie siedziba Prokuratury Rejonowej

Budynek zlokalizowany jest przy głównej arterii komunikacyjnej i wzniesiony został w 1900 roku w stylu secesyjnym z elementami tzw. stylu rodzimego. Jest to budowla murowana, o ceglany licu elewacji, założona na planie nieregularnego czworoboku. Budynek jest niemal w całości podpiwniczony, dwukondygnacyjny, nakryty dachem czterospadowym z ryzalitami krytymi dachami dwuspadowymi oraz czworoboczną wieżyczką w narożniku, zwieńczoną ostrosłupowym hełmem. Elewacje dekorowane są okładziną klinkierową, tynkowanymi opaskami okiennymi, ozdobnymi ankrami oraz partiami z dekoracją imitującą konstrukcję ryglową. W części południowej znajduje się ryzalit zdobiony schodkowym szczytem krytym zieloną dachówką. Wejście do budynku mieści się po stronie zachodniej. Sień wyłożona jest oryginalnymi płytkami ceramicznymi i prowadzi do reprezentacyjnego pomieszczenia z kasetonowym stropem oraz korytarzem na klatkę schodową. W budynku zachowana jest oryginalna stolarka drzewiowa. Na uwagę zasługują zwłaszcza drzwi zewnętrzne z dekoracyjnym nadświetlem. Po stronie wschodniej znajduje się drewniany taras z balustradą tralkową i daszkiem na toczonych kolumnkach oraz półkolista nisza. Przed II wojną światową mieścił się tutaj prawdopodobnie zarząd drogowy. Po 1945 roku w budynku było przedszkole. Obecnie obiekt jest siedzibą Prokuratury Rejonowej w Strzelcach. W 2006 roku przeprowadzono remont elewacji, wymianę stolarki okiennej oraz pokrycia dachowego.

Pomnik nagrobny Ludwiga Nostera

Monument poświęcony jest znanemu i cenionemu niemieckiemu malarzowi związanemu z berlińskim środowiskiem artystycznym. Ludwig Noster urodził się w Strzelcach (Friedeberg Nm.) 9 października 1859 roku. Kształcił się w Berlińskiej Akademii Sztuki (Kunst-akademie). Następnie artysta wyjechał w podróż studyjną do Düsseldorfu i do Holandii. W 1885 roku osiedlił się w Berlinie, a w trzy lata później otrzymał tytuł nadwornego malarza cesarskiego. Noster uprawiał głównie malarstwo pejzażowe i portretowe. W 1906 roku mianowany został profesorem berlińskiej Kunstakademie. Przez jakiś czas mieszkał w Holandii. Zmarł w 1910 roku w Berlinie. Obok Ludwiga Nostera we wrześniu 1939 roku została pochowana jego małżonka Anna Noster z domu Stabler. Monument wykonany został w stylu secesyjnym około 1910 roku w białym marmurze przez rzeźbiarza Hansa Latta, znanego z berlińskich realizacji w zakresie rzeźby nagrobnej. Obiekt znajduje się w obrębie dawnego cmentarza ewangelickiego, obecnie komunalnego i stanowi jeden z kilku zachowanych do dnia dzisiejszego historycznych pomników nagrobnych. Pomnik ustawiony jest na czworobocznej, dwustopniowej, granitowej podbudowie. Jego kompozycja składa

się z prostopadłościennego postumentu, na którym umieszczono wizerunek zmarłego wpisany w medalion oraz napis inskrypcyjny: *LUDWIG NOSTER / PROF. HOFPORTÄTMALER S.M. / GEB. 9.10.1859. FRIEDEBERG NM / GEST. 29.5.1910 BERLIN / ANNA NOSTER / GEB. 30.9.1861 / GEST. 9.9.1939*. O postument oparta jest ramieniem alegoryczna postać kobieca, będąca uosobieniem żalu, odziana w antykizujące, bogato drapowane szaty. W dolnej partii postumentu znajduje się sygnatura rzeźbiarza: *HANS LATT*. Pomnik został wygradzony w epoce żelaznym, kutym ogrodzeniem z motywem wici roślinnej przechodzącej w formy geometryzujące. Zabytek został poddany pracom konserwatorskim w 2010 roku.

Achaz Heinrich von Alvensleben - ur. 6 października 1716 r. w Zichtau, zm. 3 kwietnia 1777 r. w Strzelcach. Przedstawiciel znanej brandenburskiej rodziny szlacheckiej. Generał, dowódca regimentu dragonów w Strzelcach. W 1733 roku rozpoczął studia w Halle, ale w rok później zrezygnował z nich i rozpoczął błyskotliwą karierę wojskową. W 1739 roku awansował do stopnia porucznika. Ranny w bitwie pod Małujowicami w 1741 roku. Uczestniczył w bitwie pod Sarbinowem w 1758 roku, za co otrzymał order Pour le Merite. W 1761 roku awansował do stopnia pułkownika, a dwa lata później został dowódcą regimentu dragonów w Strzelcach. W 1766 roku awansowano go do stopnia generała. Zmarł w 1777 roku w Strzelcach i został pochowany w kościele farnym. Wdzięczni za służbę żołnierze ufundowali w strzeleckim kościele, ku jego czci epitafium z obrazem Bernharda Rode. Alvensleben posiadał w pierzei strzeleckiego rynku ryglowy dom, wykupiony w 1775 roku przez miasto, w którym ulokowano magistrat.

Max Dennert - ur. 13 marca 1861 r. w Strzelcach, zm. 29 września 1922 r. Niemiecki artysta rzeźbiarz. Początkowo nauki pobierał u malarza Lauger'a i architekta Feyerabend'a w Szkole Rzemiosła Artystycznego w Hanowerze. Następnie kształcił się w Hanowerze u prof. Klaulbachsa w zakresie rysunku oraz w Berlinie w Akademii Sztuki u prof. Hertera. Dopiero w 27. roku życia zainteresował się rzeźbą kamienną, wtedy też wstąpił do Berlińskiej Akademii Sztuk Pięknych i zdecydował się osiedlić na stałe w Berlinie. Wśród jego dzieł na szczególną uwagę zasługują: pomnik cesarza Wilhelma w Strzelcach, grupa muzykantów z fontanny w Bremie, rzeźby przy pałacu Charlottenburg, a także sfinksy przy wejściu do willi Kruppa.

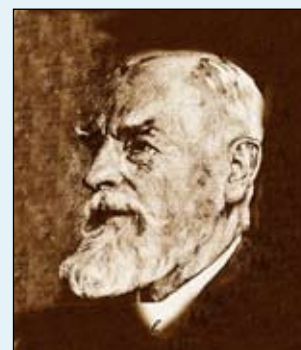
Albert Guse - ur. 18 stycznia 1900 r. w Berlinie, zm. w 1968 r. Niemiecki rysownik, grafik, malarz i pedagog. Wychowywał się w Zingst nad Bałtykiem. Absolwent strzeleckiego Seminarium Nauczycielskiego. Związany ze środowiskiem artystycznym Berlina, gdzie studiował na Akademii Sztuk Pięknych. Odbył podróż studyjną do Włoch. Pracował jako nauczyciel sztuki w Arndt-Gymnasium w Berlinie. Znany i ceniony jako twórca widoków strzeleckich oraz zabytkowych kościołów, dworów i pałaców z terenu powiatu strzeleckiego, publikowanych w latach 20. XX wieku w *Heimatkalender für den Kreis Friedeberg*. Wobec zniszczenia wielu obiektów oraz przekształcenia krajobrazu, jego ilustracje stanowią bezcenne źródło ikonograficzne do dziejów Strzelec i ziemi strzeleckiej.

Paul Kranz - ur. 3 marca 1876 r. w Strzelcach, zm. 28 grudnia 1930 r. w Chemnitz. Niemiecki architekt i nauczyciel akademicki. W latach 1893-1902 uczęszczał do szkoły budowlanej w Zerbst oraz do Technicznej Szkoły Wyższej w Berlinie-Charlottenburgu,

gdzie był również asystentem Christopha Hehla. W ramach studiów odwiedził Austrię, Włochy, Francję oraz Danię. Ostatecznie zdecydował się na osiedlenie w Charlottenburgu, gdzie do 1914 roku był współwłaścicielem firmy architektonicznej „Köhler und Kranz”. Specjalizował się w budownictwie kościelnym, szkolnym, mieszkalnym, a także w założeniach cmentarnych. W 1919 roku przeprowadził się do Chemnitz, gdzie do 1930 roku prowadził zajęcia ze szkicu w Miejskiej Akademii Budowlanej. Był członkiem Związku Architektów Niemieckich oraz Niemieckiego Związku Twórczego. Zaprojektował m.in.: ratusz w Eberswalde (1900), budynek gimnazjum w Wilhelmshaven (1903), kościół w Berlinie-Tempelhof (1914), zakłady fabryczne Esche w Chemnitz (1922) oraz kościół w Neuwiese (1926).

Jan Merkelin - ur. przed 1325 r., zm. ok. 1400 r. w Strzelcach. Mnich augustianin, wizytator zakonny, uznany filozof i teolog. Studiował w Paryżu i we Włoszech filozofię i teologię. Wśród swych mistrzów wymieniał Tomasza ze Strasburga i Jana Klenkoka. Następnie Merkelin pełnił funkcję lektora teologii w klasztorze augustianów w Strzelcach. Wkrótce został mianowany prowincjałem klasztorów augustiańskich na Pomorzu, w Prusach i w Nowej Marchii. W 1380 roku wizytował klasztory augustiańskie na terenie państwa krzyżackiego, gdzie zaprzyjaźnił się z biskupem warmińskim Henrykiem II Soerbomem. Na jego zaproszenie przebywał na zamku w Lidzbarku Warmińskim. Przez pewien czas oddawał się również studiom archiwalnym nad dziejami tamtejszego klasztoru augustiańskiego. Pod koniec życia wrócił do Strzelec, gdzie zmarł i został pochowany. Napisał m.in. *Rationale operum divinatorum*, *Sermones epistolares dominicales* oraz *Sermones de sanctis*. Dzieła te świadczą o jego wybitnej znajomości zagadnień ówczesnej filozofii i teologii.

Dr Paul Müller - ur. 12 kwietnia 1878 r. we Frankfurcie nad Odrą, zm. w 1957 r. Wyższy nauczyciel i długoletni dyrektor Gimnazjum Miejskiego w Strzelcach. Miłośnik historii regionalnej i uroków ziemi strzeleckiej. W 1905 roku przybył do Strzelec, rozpoczynając pracę jako pedagog w tutejszym gimnazjum. Zorganizował m.in. Muzeum Regionalne (Heimattmuseum) w Bramie Młyńskiej w Strzelcach. Autor suplementu do drugiego wydania z 1909 roku obszernej historii miasta i powiatu autorstwa Carla Treua. Twórca zbioru legend i podań o ziemi strzeleckiej, powieści historycznej oraz artykułów o tematyce regionalnej.

Ludwig Noster - ur. 9 października 1859 r. w Strzelcach, zm. 29 maja 1910 r. w Berlinie. Niemiecki malarz portrecista i pejzażysta, związany ze środowiskiem berlińskim. Ojciec artysty - Heinrich Noster posiadał w Strzelcach niewielki warsztat stolarski. Ludwig kształcił się w Szkole Powszechnej, a potem w Gimnazjum Królewskim w Strzelcach. Następnie studiował na Akademii w Berlinie, gdzie związał się z Adolphem Menzlem. Wkrótce wyjechał w podróż studyjną do Düsseldorfu i do Holandii. W 1885 roku osiedlił się w Berlinie i trzy lata później otrzymał posadę nadwornego malarza cesarskiego. W 1906 roku mianowany został profesorem berlińskiej

Akademii Sztuk Pięknych. W związku z problemami zdrowotnymi wyjechał do Edam w Holandii. Następnie osiadł w Strzelcach. Do jego znanych dzieł należą portrety cesarza Wilhelma II, księcia Heinricha von Preussen, hrabiego Arthura von Possadowskiego, hrabiego Udo von Stolberga, czy przemysłowca Adolfa Kruppa. Na cmentarzu komunalnym zachował się jego pomnik nagrobny wykonany przez Hansa Latta.

Hugo Prejawa - ur. 24 czerwca 1854 r. w Dwarischken w Prusach Wschodnich (powiat Gusiew - Gumbinnen), zm. 26 października 1926 r. w Strzelcach. Niemiecki inspektor budowlany, oraz autor publikacji dotyczących architektury. Przed 1884 r. poślubił Annę Sohr, z którą miał trójkę dzieci (Gertrude, Eve oraz Paula). 17 października 1890 roku przeprowadził się do Diepholz (Dolna Saksonia). Siedem lat później został przeniesiony do Salzwedel (Saksonia-Anhalt), gdzie pracował jako powiatowy inspektor budowlany do 1910 roku. 15 maja tegoż roku został ponownie przeniesiony, tym razem do Strzelc, gdzie zamieszkał przy Stadthofstraße 2 (ul. Wyzwolenia 2). Jego

dziełem jest realizacja modernistycznego budynku dzisiejszej szkoły muzycznej. Umarł w Strzelcach po długiej chorobie. Napisał m.in. takie artykuły jak: *St. Marienkirche in Salzwedel* (1904), *Erbauung und Architektur der Klosterkirche zu Diesdorf* (1905) oraz *Die Burg Erxleben* (1907) i *Das Mühlentor in Friedeberg Nm.* (1918).

Prof. Karl Richard Bruno Schulz - ur. 24 lutego 1865 r. w Strzelcach, zm. 1 kwietnia 1932 r. w Berlinie. Znany i ceniony niemiecki architekt, naukowiec i wykładowca akademicki. W 1893 roku został mianowany dyplomowanym inżynierem budowlanym (Regierungsbaumeister). W latach 1897-1898 w ramach studiów odbył podróż do Iranu. Do 1900 roku był zatrudniony w Ministerstwie Robót Publicznych w Berlinie w dziale budownictwa lądowego. W latach 1899-1900 badał budownictwo kościelne na wyspie Torcello (nieдалеко Wenecji). W latach 1900-1904 kierował niemieckimi pracami wykopaliskowymi w Baalbek. W 1904 roku został profesorem na Politechnice w Hanowerze, gdzie prowadził wykłady dotyczące sztuki antyku i renesansu.

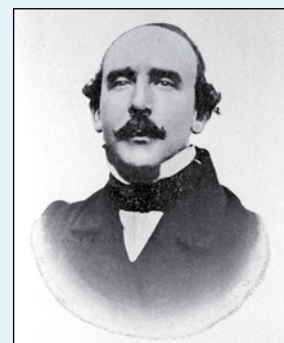

Prof. Dr. Walther Stuhlfath - ur. w 1887 r., zm. w 1974 r. Niemiecki filozof, naukowiec i pedagog. Autor licznych publikacji naukowych z dziedziny dydaktyki oraz nauczania. W latach 1918-1925 wykładał oraz pełnił funkcję zastępcy dyrektora Seminarium Nauczycielskiego w Strzelcach. Następnie przez szereg lat pracował jako wykładowca w Wyższym Seminarium Nauczycielskim w Elblągu, Szczecinie i Flensburgu. Wizytator szeregu seminariów nauczycielskich na terenie Prus Wschodnich. Organizator i uczestnik licznych sympozjów pedagogicznych.

Max Ludwig Rehmann - ur. 28 stycznia 1842 r. w Karwinie, zm. 10 grudnia 1922 r. w Gorzowie. Syn właściciela majątku w Karwinie. Studiował nauki historyczne i filologię

na uniwersytecie w Halle i Berlinie. W 1872 roku doktoryzował się z filozofii. W latach 1881-1904 pracował jako profesor historii łaciny i francuskiego w Gimnazjum w Strzelcach. Po przejściu na emeryturę przeniósł się do Gorzowa. Był współzałożycielem Towarzystwa Historii Nowej Marchii, autorem publikacji z zakresu historii regionalnej, przewodniczącym komisji naukowej oraz redaktorem naczelnym wydawnictw towarzystwa.

Carl Moritz Treu - ur. 22 września 1817 r. w Gorzowie, zm. w 1878 r. w Reczu. Po studiach pracował na Śląsku, a następnie w Reczu i Świebodzinie. W latach 1855-1873 był burmistrzem miasta Friedeberg. Inicjator budowy neorenesansowego ratusza na Rynku Starego Miasta, oddanego do użytku w 1872 roku. Po 1873 roku osiedlił się w Reczu, gdzie zmarł i został pochowany. Autor monografii miasta i powiatu: *Geschichte des Stadt Friedeberg in der Neumark und des Landes Friedeberg, Friedeberg 1865*. Wobec zniszczenia większości źródeł archiwalnych podczas II wojny światowej, jego praca posiada unikalną wartość poznawczą.

Wilhelm Uhde - ur. w 1874 r. w Strzelcach, zm. w 1947 r. w Paryżu. Niemiecki prawnik, historyk sztuki, pisarz, marszand i kolekcjoner. Studiował prawo w Monachium i w Szwajcarii, następnie udał się do Włoch, gdzie poszerzał swoją wiedzę artystyczną. W 1904 roku przeniósł się do Paryża i otworzył tam galerię sztuki. Wkrótce zaczął kupować dzieła nieznanych wówczas artystów, takich jak Pablo Picasso czy Georges Braque. Propagator malarstwa „naiwnego”, odkrywca twórczości Henri Rousseau zwanego Celnikiem oraz innych przedstawicieli tego nurtu. Od 1908 roku organizator wystaw malarstwa kubistów oraz impresjonistów. Autor wielu pozycji biograficznych (m.in. dotyczących Pabla Picassa czy Vincenta van Gogha).

Erich Arthur Emanuel Wernicke - ur. 20 kwietnia 1859 r. w Strzelcach, zm. 20 maja 1928 r. w Berlinie. Niemiecki immunolog i mikrobiolog, odkrywca surowicy przeciw dyfterytowi. W latach 1879-1883 studiował medycynę w Wojskowej Akademii Medyczo-Chirurgicznej i na Uniwersytecie Berlińskim. W 1885 roku uzyskał stopień doktora. W 1890 roku współpracował z późniejszym noblistą Emilem Behringiem podczas badań nad szczepionką przeciw dyfterytowi. W 1896 roku otrzymał tytuł profesorski, a rok później został zastępcą Behringa w Instytucie Higieny na Uniwersytecie Marburskim. W latach 1899-1908 przebywał

w Poznaniu, gdzie pełnił m.in. funkcję rektora Akademii Medycznej. Po I wojnie światowej przeniósł się do Gorzowa i założył tam Medyczny Instytut Badawczy. Autor książek o tematyce medycznej: *Verbreitung und Bekämpfung der Tuberkulose in Posen*, 1903, *Die Immunität bei Diphtherie*, 1904 oraz szeregu innych.

BOBRÓWKO (niem. Breitenstein)

Miejscowość znajduje się w odległości 10 km na północny zachód od Strzelce, przy drodze do Choszczna. Nazwa Breitenstein pochodzi od głazu narzutowego znajdującego się przy drodze z Bobrówka do Machar. Wieś założona na planie owalnicowym, posiada genezę słowiańską. Bobrówko po raz pierwszy zostało wymienione w 1333 roku jako przedmiot nadania na rzecz rodów rycerskich. W księdze ziemskiej margrabiego Ludwika z 1337 roku miejscowość została wzmiankowana jako własność rycerska Henninga von Sanitza z uposażeniem plebana. Ród ten władał tutejszymi dobrami przez szereg stuleci. W połowie XV wieku miejscowość należała do Betekina von der Osta z Drezdenka. Od 1354 roku miał on prawo do pobierania dochodów ze wsi jako zastawu za pożyczki udzielone margrabiemu. W 1571 roku dobra ziemskie znajdowały się w rękach braci i kuzynów von Sanitz oraz rodziny von Platow. W 1608 roku jeden z właścicieli Bobrówka - Thomas von Sanitz, wybudował w miejscowości dwór. W skład jego posiadłości wchodziło również Sokółsko. W latach 1715 i 1718 posiadłość ziemską należała do Heinricha Wulfa von Platowa. W latach 1798-1818 dobra znajdowały się w posiadaniu kapitana Ernsta Georga von Oertzena. We wsi zachował się kościół oraz zespół folwarczny z budynkami gospodarczymi, w tym z XIX-wieczną okazałą stodołą, czworakami oraz pałacem powiązany w sensie kompozycyjnym z parkiem krajobrazowym.

Głaz narzutowy

Głaz narzutowy w Bobrówku zlokalizowany jest na terenie pola uprawnego, przy drodze do Machar. Długość kamienia dochodzi do 7,9 m, a szerokość do 3,9 m. Nie sposób ustalić wysokości kamienia, który tkwi głęboko w ziemi. W trakcie badań archeologicznych prowadzonych w sąsiedztwie głazu odkryto obrobione krzemienie datowane na środkową epokę kamienia, tzn. okres mezolitu oraz fragmenty ceramiki kultury łużyckiej. Niemiecka nazwa głazu - Breitenstein - sugeruje, iż osadnicy w czasach askańskich mogli kierować się sąsiedztwem kamienia przy nadaniu nazwy miejscowości.

Kościół parafialny**p.w. św. Antoniego z Padwy**

Kościół znajduje się pośrodku wsi, w obrębie czytelnej do czasów współczesnych owalnicy. Został wzniesiony zapewne pod koniec XIX wieku w stylu neoromańskim, być może w miejscu wcześniejszej budowli sakralnej. Ceglany kościół z kamienną podmurówką jest orientowany, założony na planie prostokątnym, z wieżą po stronie zachodniej i wyodrębnionym prezbiterium po stronie wschodniej. Korpus budowli jest prostopadłościenny, nakryty dachem dwuspadowym. Elewacje boczne zdobione są lizenami oraz schodkowymi szczytami z ceramicznym fryzem podokapowym i sterczynami. Elewacje boczne są bardzo skromne, pięciosiowe. W elewacji południowej znajduje się wtórnie dodana, czworoboczna zakrystia. Prezbiterium opięte jest lizenami i dekorowane półkoliście zamkniętymi blendami w układzie triforialnym. Wieża w pierwszej kondygnacji jest kamienno-ceglana, powyżej ceglana. Na wysokości dwóch dolnych kondygnacji - prostopadłościenna przechodząca w partię ośmioboczną, zwieńczoną trójkątnymi szczytami oraz ostrosłupowym, ceramicznym hełmem. Po 1945 roku kościół przejęła gmina rzymsko-katolicka. Świątynia została konsekrowana w dniu 13 kwietnia 1947 roku.

Ołtarz manierystyczny

W prezbiterium kościoła znajduje się manierystyczny ołtarz wykonany w 1627 roku. Jest to retabulum w typie architektonicznym. W dolnej partii umieszczona jest Ostatnia Wieczerza, powyżej scena Ukrzyżowania, ujęta figurami św. Piotra i Pawła. W zwieńczeniu znajduje się figura Chrystusa Zmartwychwstałego. Po bokach i powyżej umieszczono personifikację cnót: Wiary, Nadziei i Miłości. Ołtarz został poddany konserwacji w 2001 roku.

Pałac

Budowla zlokalizowana jest w ramach założenia folwarcznego w południowo-wschodniej części miejscowości. Rezydencja sąsiaduje od strony wschodniej i południowej z parkiem krajobrazowym. Pałac powstał w dwóch etapach. Pod koniec XVIII wieku wzniesiono skromny, prostokątny, parterowy dwór nakryty dachem dwuspadowym. W kolejnym etapie, przypadającym na 4 ćwierć XIX wieku, zmieniono wystrój elewacji wprowadzając nowe opracowanie architektoniczne otworów okiennych oraz akcentując narożniki boniowanymi lizenami. Pałac rozbudowano w kierunku południowym o dwukondygnacyjne skrzydło, nakryte dachem mansardowym z lukarnami. W południowej elewacji wprowadzono dwupoziomowy taras wsparty na filarach. Zarazem do elewacji frontowej dostawiono przedsionek poprzedzający wejście, nakryty dachem mansardowym z lukarnami. Nowy kostium architektoniczny został zrealizowany w stylu neorenesansowym, co nadało nowemu, prestiżowemu znaczenia tutejszej budowli rezydencjonalnej. Wewnątrz pałacu zachował się wystrój sali balowej z dekoracyjnymi sztukateriami, parkietem oraz boazeriami. Zachowane są również inne elementy wystroju, takie jak klatka schodowa, stolarka drzwiowa i okienna wraz z okiennicami.

Park pałacowy

W ramach zespołu rezydencjonalnego, w jego południowo-wschodniej części zlokalizowany jest park pałacowy o powierzchni 6,10 ha. Wejście do parku znajduje się przy południowej elewacji pałacu. Założenie posiada częściowo charakter parku krajobrazowego i leśnego. Park krajobrazowy obejmuje skarpę wyniesienia oraz staw wraz z otoczeniem. W drzewostanie parkowym przeważają buki, dęby i sosny oraz olsza czarna. Z dawnej kompozycji przestrzennej widoczne są reliktury szpalerów grabowego i topolowego. Park leśny obejmuje natomiast partię lasu znajdującą się na wzniesieniu równoległym do skarpy.

Dom parafialny

Obiekt stanowi cenny przykład budownictwa mieszkalnego z końca XIX wieku. Budynek usytuowany jest kalenicowo, przy skrzyżowaniu, po zachodniej stronie ulicy wiejskiej. Budowla założona jest na planie prostokątnym. Jest podpiwniczona, murowana, parterowa, nakryta dachem dwuspadowym. Pokrycie dachu stanowi łupek naturalny w kolorze grafitowym. Elewacja frontowa zakomponowana jest jako

pięćoosiowa, rytmiczna oraz symetryczna, z usytuowanym na osi wejściem. Wystrój elewacji frontowej jest bardzo prosty, złożony z partii cokołowej, opracowania otworów okiennych i fryzu podokapowego oraz gzymsu koronującego. Stolarka okienna i drzwiowa jest oryginalna, okna posiadają zachowane historyczne okiennice. Budynek usytuowany jest przy jednej z głównych arterii komunikacyjnych miejscowości, posiada znaczne wartości kompozycyjne.

BRONOWICE (niem. Braunsfelde)

Miejscowość położona jest w odległości 4 km na północny zachód od Strzelca, przy drodze do Choszczna. Pierwotnie Bronowice to wieś owalnica, obecnie wielodrożnica, wymieniona po raz pierwszy w 1333 roku, jako przedmiot uposażenia na rzecz rodu von Sack. Według księgi ziemskiej margrabiego Ludwika z 1337 roku miejscowość liczyła 67 łanów ziemi, którymi byli uposażeni rycerze z rodu von Sack. Cztery łany należały do proboszcza, można więc wnioskować, że znajdował się tutaj kościół parafialny. Kolejna wzmianka pochodzi z 1354 roku, kiedy to margrabia zezwolił Betkinowi von der Ost z Drezdenka na pobieranie dochodów z tej miejscowości. W 1571 roku majątek ziemski w Bronowicach należał do braci i kuzynów z rodu von Sanitz. W 1618 roku tutejsze dobra ziemskie zostały kupione po połowie przez radcę kamery królewskiej Caspara Bergera i Radę Miasta Strzelca. W 1689 roku von Sanitzowie ponownie weszli w posiadanie majątku ziemskiego, który dzierżyli aż do 1792 roku. W tymże roku Karl Wilhelm von Sanitz odsprzedał Bronowice Friedrichowi von Braunschweig. W 1797 roku dobra stanowiły już własność kapitana Ernsta Georga von Oertzena, a wkrótce potem starosty Heinricha Wilhelma von Pape. W 1803 roku majątek ziemski nabył Christian Lehmann. Po nim, od 1824 roku gospodarzyli tutaj przedstawiciele mieszczańskiej rodziny Schröderów ze Strzelca. Ostatnim spośród nich był Johann Schröder. Kolejni właściciele to Franz Fleischer i jego syn Kurt Fleischer. W sąsiedztwie miejscowości przeprowadzono w 1902 roku linię kolejową ze Strzelca do Lubiany. We wsi zachował się neogotycki kościół, historyczna zabudowa mieszkalna i gospodarcza oraz relikty założenia folwarcznego zlokalizowanego na północny zachód od kościoła. Pamiątką po założeniu rezydencjonalnym jest park dworski o nieczytelnym obecnie układzie przestrzennym. Na jego terenie rosną dęby, lipa, klon jesionolistny, topola, orzech i świerk, a także robinie, sosny, brzozy, jesiony i klony. W sąsiedztwie zabudowań folwarcznych, w północnej części parku rośnie kępa bzu oraz występuje podrost topolowy. Miejscami występują zwarte skupiny krzewów róży, ligustru i lilaka. Przy lokalnej drodze do Wielisławic znajduje się dawny cmentarz ewangelicki z zachowanymi relikwiami piaskowcowych pomników nagrobnych, pochodzących z końca XIX i początku XX wieku. Założenie jest mocno porośnięte drzewami i krzewami.

Kościół filialny p.w. Chrystusa Króla

Kościół został wzniesiony prawdopodobnie w 1884 roku w stylu neogotyckim. Jest to budowla ceglana na kamiennej podmurówce, założona na planie prostokątnym z dostawioną po stronie zachodniej kilkukondygnacyjną wieżą. Korpus jest prostopadłościenny, akcentowany w narożnikach sterczynami, nakryty dachem dwuspadowym. Pokrycie połaci dachu stanowi grafitowy łupek. Elewacje podłużne korpusu są trzyosiowe z wejściem w elewacji południowej. Elewacja wschodnia jest jednoosiowa z tynkowanymi blendami w szczycie i ażurowym fryzem podokapowym. Wieża w pierwszej kondygnacji została opięta w narożach uskokowymi przyporami. Powyżej elewacje są dwuosiowe. Ostrosłupowy hełm wieży w dolnej partii posiada zadaszone pola mieszczące tarcze zegarowe. Zwieńczeniem jest ozdobny wiatrowskaz z motywem kura - typowym dla kościołów protestanckich. Podobne rozwiązanie hełmu wieży kościelnej zrealizowano w 1893 roku w Goszkowie k. Morynia. Wewnątrz świątyni zachowały się oryginalne elementy wyposażenia i wystroju, na które składają się ołtarz, ambona, ławki oraz empora muzyczna. Do interesujących zabytków należy znacznych rozmiarów XIX-wieczny obraz przedstawiający „Złożenie do grobu”, wykonany według kompozycji Rafaela Santi. W kościele znajdował się dzwon z 1856 roku oraz dwa dzwony ufundowane w 1884 roku i odlane w pracowni Carla Voßa w Szczecinie. Świątynia została konsekrowana w obrządku rzymsko-katolickim w 1962 roku. Budowla wygradzona jest ceglanym murem z kutymi, metalowymi bramami.

BRZOZA (niem. Birkholz)

Miejscowość zlokalizowana jest 4 km na północny zachód od Strzelca, po północnej stronie drogi do Gorzowa. Jest to stara słowiańska owalnica lokowana na prawie niemieckim w czasach askańskich. W okresie nowożytnym wieś zmieniła swój układ przestrzenny, ulegając przekształceniu w wielodrożnicę. Miejscowość po raz pierwszy wzmiankowano w 1337 roku. Był tutaj majątek rycerski z 95 łanami ziemi, z czego cztery łany stanowiły uposażenie proboszcza. Wieś należała początkowo do rodu von Block. W 1494 roku znajdowała się już we władaniu rodziny von Sanitz. W 1605 roku tutejsze dobra zostały odsprzedane Ernstowi von Schöningowi, przedstawicielowi znanej i zasłużonej nowomarchijskiej rodziny szlacheckiej. Następnie miejscowość należała do Hansa Adama von Schöninga, marszałka polnego w służbie dworu berlińskiego i następnie drezdeńskiego. W 1680 roku zakupił on pozostałą część wsi, stając się jej wyłącznym właścicielem. Po śmierci marszałka w 1696 roku miejscowość stała się własnością jego syna - Johanna Ludwiga. W 1713 roku przeszła w posiadanie kuzyna zmarłego - Georga Wilhelma von Schöninga z pobliskiego Tuczna. W 1717 roku wybudował on dwór myśliwski i zachowany do obecnych czasów spichlerz w zespole folwarcznym. W 1740 roku tutejsze dobra ziemskie zakupił generał porucznik kawalerii Erdmann Ernst von Rütitz. Za jego czasów wzniesiono okazały pałac, założono park krajobrazowy oraz przebudowano i rozbudowano kościół. Po nim w posiadanie majątku weszła rodzina von Steinkeller, władająca dobrami z ośrodkiem w Brzozie do początku 1945 roku. Pierwszym spośród nich był major kawalerii Balthasar Christoph von Steinkeller, zmarły w 1777 roku, następnie jego syn porucznik kawalerii Abraham Ernst oraz Heinrich Sigismund August von Langenn. Od jego czasów właściciele majątku nosili nazwisko von Langenn-Steinkeller. W 1890 roku rozbudowano pałac o wieżę z latarnią. W tym też czasie powiększono założenie folwarczne. We wsi zachował się średniowieczny kościół, przebudowany w okresie nowożytnym, zespół folwarczny złożony z historycznych budynków gospodarczych, czworaki oraz domy przeznaczone dla robotników rolnych, a także oficyna pałacowa, tzw. *Cavallierhaus*. Obiekt ten został mocno przemurowany w okresie powojennym. Obecnie zachowany jest w stanie ruiny. Po południowej stronie folwarku zachował się niezwykle cenny park krajobrazowy. Do wsi od strony Strzelca prowadzi aleja platanowa, jedna z piękniejszych w regionie.

Kościół

Obecna cerkiew prawosławna św. Michała Archanioła to budowla wzniesiona pod koniec XIII wieku w stylu późnego romanizmu, ze starannie obrobionych granitowych kwader. Założona została na planie prostokątnym z uskokowym portalem po stronie zachodniej. W okresie późnego średniowiecza wprowadzono w elewacji południowej ostrołukowy, ceramiczny portal, nowe, smukłe otwory okienne oraz uskokowy gzyms koronujący. Kościół został przebudowany i rozbudowany w 1751 roku z inicjatywy ówczesnego właściciela dóbr ziemskich generała porucznika Erdmanna Ernsta von Rütitza. Powiększono wówczas otwory okienne, nadbudowano wieżę dzwoniczą, a po stronie północno-wschodniej dodano czworoboczną budowlę mieszczącą kryptę oraz lożę patronacką. Z historycznego wyposażenia kościoła zachowała się tablica epitafijna upamiętniająca poległych w czasie I wojny światowej oraz zespół odzieży pogrzebowej

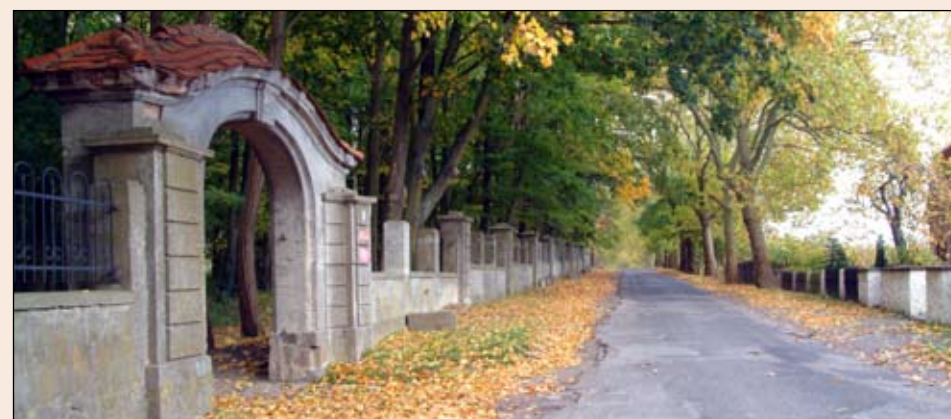

należący do generała porucznika Erdmanna Ernsta von Rütza i jego bliskich, poddawany aktualnie pracom konserwatorskim. Innym elementem wystroju wnętrza jest łoża kolatorska, częściowo z oryginalnym przeszkleniem. Nowożytny ołtarz architektoniczny przeniesiony został w ostatnim czasie do kościoła w Dąbroszynie. Po II wojnie światowej świątynia pozostawała przez dłuższy czas nieużytkowana. W związku z zasiedleniem wsi w ramach akcji „Wisła” przez ludność łemkowską, świątynia została adaptowana na cerkiew prawosławną.

Spichlerz

Budowla powstała w 1717 roku w ramach założenia folwarcznego z inicjatywy właściciela dóbr ziemskich Georga Wilhelma von Schöninga. Spichlerz zamyka od strony północnej czworoboczny dziedziniec gospodarczy. Jest to budowla ceglana, założona na planie wydłużonego prostokąta, nakryta wysokim dachem dwuspadowym. Elewacje posiadają wyodrębnioną partię cokołową. Kompozycja elewacji jest zatarta w wyniku zamurowania otworów okiennych i drzwiowych. W połaci dachowej znajdują się symetrycznie i rytmicznie rozmieszczone okna powiekowe, a pośrodku tarcza zegara, wprowadzona wraz z mechanizmem w latach 30. XX wieku. Z dawnego wystroju obiektu, w szczycie wschodnim zachował się fragment wiatrowskazu z tzw. głową Schöninga – właściciela tutejszych dóbr ziemskich – niezwykle charakterystyczny element dekoracyjny w kształcie głowy nakrytej kapeluszem. Do niedawna jeszcze w ramach wiatrowskazu umieszczona była data roczna budowy spichlerza: 1717.

Aleja platanowa i park krajobrazowy

Wzdłuż drogi ze Strzelca znajduje się okazała aleja platanowa powiązana kompozycyjnie z parkiem krajobrazowym. Założenie parkowe obejmuje obszar 21 ha. Jest to park w stylu angielskim o tendencjach sentymentalnych, założony na silnie pofałdowanym terenie wraz z rynnowym jeziorem o urozmaiconej linii brzegowej. Od reprezentacyjnej bramy, znajdującej się po północnej stronie założenia, w głąb parku prowadzi droga parkowa, łącząca się z aleją lipową i wiodąca do brzegu jeziora. Głównym elementem kompozycyjnym parku jest obszerna polana zajmująca południową część założenia. Polanę otacza młody drzewostan, na obrzeżu którego rosną wiekowe dęby, buki oraz drzewa ozdobne, takie jak: klon jesionolistny, robinie, orzesznik i wierzba, a nieco dalej: jedlica, jodła, żywotniki, tulipanowiec i kasztanowiec. W drzewostanie parku przeważają klony i lipy oraz stare dęby, buki, jesiony i sosny, a także warstwa krzewów z dominacją śnieguliczki i jaśminowca. Ponadto w parku występuje szereg gatunków ozdobnych, takich jak: żywotnik zachodni, jedlica, platan, jodła, kasztan jadalny. W drzewostanie wyróżnia się aleja lipowa. Wiek starych drzew szacuje się na 80-150 lat. Cechy pomnikowe – ponad 500 cm obwodu pnia – posiada lipa rosnąca przy kościele oraz jedlica Douglasa – 320 cm. W parku zachowała się ponadto misa fontanny, ruiny lodowni oraz pomnik Bismarcka złożony z głazów narzutowych.

Hans Adam von Schöning - ur. 1 października 1641 r. w Kostrzynie nad Odrą, zm. 28 sierpnia 1696 r. w Dreźnie. Brandenbursko-pruski i saksoński wojskowy, marszałek polny. W młodości kształcił się na uniwersytetach w Wittenberdze i Strasburgu. Podróżował po Europie Zachodniej, przebywał na dworach w Paryżu i Londynie. W 1664 roku, po śmierci rodziców wrócił do kraju i przejął dobra rodowe z ośrodkiem w Dąbroszynie, gdzie około 1680 roku wybudował okazały pałac i kościół pełniący funkcje mauzoleum rodowego. W tym samym roku wstąpił również do zakonu joannitów. Rozpoczął błyskotliwą karierę wojskową, uczestnicząc w kampaniach na Pomorzu i Prusach Książęcych. W uznaniu zasług mianowany został w 1677 roku komendantem twierdzy Spandau. Zasłynął zwłaszcza w czasie wojen tureckich, dowodząc kontyngentem wojsk brandenburskich. Do historii przeszedł dowodząc szturmem Budy, za co w 1690 roku otrzymał tytuł marszałka polnego. Wskutek zatargu z marszałkiem von Barfussem, w czasie kampanii nadreńskiej w 1691 roku, przeszedł na służbę dworu elektora saskiego. Nieustannie aresztowany i uwięziony, został osobiście zrehabilitowany przez cesarza Leopolda I. Schorowany, zmarł w Dreźnie w 1696 roku. Pochowany został w kościele w Dąbroszynie, gdzie znajduje się jego pomnik epitafijny. Hans Adam von Schöning był właścicielem majątku w Brzozie. Do 1945 roku w tutejszym kościele znajdował się ufundowany przez niego w 1685 roku dzwon oraz w 1686 roku kielich mszalny wraz z pateną.

Johann Ludwig von Schöning - ur. 25 grudnia 1675 r. w Kostrzynie nad Odrą, zm. 29 października 1713 r. w Neuendorf w księstwie Halbersztadt. Syn Hansa Adama von Schöninga, marszałka polnego. Wobec śmierci braci Bogislava (1693) i Carla (1698), wyłączny spadkobierca dóbr z ośrodkiem w Dąbroszynie. W 1696 roku został kawalerem zakonu joannitów, a następnie nominalnym komturem łagowskim. Dzięki błyskotliwej karierze wojskowej rozpoczętej w 1693 roku doszedł do godności szambelana dworu króla polskiego i elektora saskiego. Właściciel dóbr ziemskich z Dąbroszynom, Brzozą, Kamieniem Małym i Wielkim, Warnikami i Schönhof. Johann Ludwig zmarł przedwcześnie w 1713 roku i został pochowany w krypcie kościoła dąbroszyńskiego. W obrębie świątyni do dnia dzisiejszego zachował się poświęcony mu okazały pomnik epitafijny, w ramach którego na symbolicznym sarkofagu, ustawione jest alabastrowe popiersie zmarłego. Ze związku z Julianne Charlotte von Dönhoff pochodziła Luise Eleonore von Wreech, która wobec braku potomka męskiego stała się spadkobierczynią majątku.

BUSZÓW (niem. Bussow)

Miejscowość zlokalizowana jest w odległości 9 km na północny zachód od Strzelca, przy drodze do Barlinka, na skraju Puszczy Gorzowskiej. Najstarsza wzmianka pochodzi z księgi ziemskiej margrabiego Ludwika z 1337 roku. Powstała jednak wcześniej z inicjatywy rycerza z rodu von Mortzin. Buszów liczył wówczas 74 łany ziemi, w skład których wchodziło także uposażenie parafii - stąd wiadomo, że znajdował się tam kościół. Z czasem do Buszowa przyłączono pobliskie Sarnowo z jego 16 łanami ziemi. W 1354 roku margrabia, tytułem spłaty zadłużenia, zezwolił Betkinowi von der Ost z Drezdenka na pobieranie dochodów ze wsi. Pod koniec XV wieku majątek znajdował się w posiadaniu rodu von Wreech, którego przedstawiciele władali nim do końca XVIII wieku. Najznamienitszymi spośród nich byli generał kawalerii Joachim Friedrich von Wreech (1650-1714) oraz hrabia Ludwig Alexander - zmarły w 1795 roku, związany z księciem Henrykiem Pruskim i jego dworem w Rheinsbergu. Kolejnym właścicielem był Georg Friedrich von Wulffen, a od 1803 roku Heinrich hrabia von Lindenau i po nim Karl Friedrich Weigel. W następnej kolejności majątek znalazł się w posiadaniu rodziny Bieler, której przedstawiciele założyli folwark w pobliskich Macharach.

W miejscowości znajdowało się założenie pałacowo-parkowe oraz folwark. Do dnia dzisiejszego zachował się jedynie mocno zdewastowany spichlerz i zaniedbany park, w obrębie którego rosną pojedyncze kasztanowce, lipy, klony, dęby, graby, jesiony i inne. Najstarszym drzewem jest dąb czerwony o obwodzie 400 cm. Pamiątką po dawnym założeniu kościelnym i cmentarzu parafialnym jest kamienne ogrodzenie. Był to zapewne drugi kościół w tej miejscowości, wzniesiony w konstrukcji ryglowej z fundacji rodziny von Wreech. Świątynia powstała w miejscu średniowiecznej, kamiennej budowli sakralnej. W Buszowie zachowały się budynki mieszkalne z początku XIX wieku oraz zabudowa mieszkalna i gospodarcza pochodząca z 2 połowy XIX i początku XX wieku.

W odległości 2 km na południe od Buszowa znajduje się śródlasna osada Buszewko (niem. Neumühle Forsterei). Początkowo, jak o tym świadczy niemiecka nazwa, była to osada młyńska, a następnie leśnictwo. Została założona w latach 1765-1766 przez Johanna Martina Müllera. W odległości 4 km od Buszowa nad rzeką Polką leży Puszczykowo (niem. Kauzchenburg). Pierwotnie znajdował się tutaj folwark należący do majątku w Buszowie. Założenie powstało zapewne w 1 połowie XIX wieku.

Budynek gospodarczy

Budynek zlokalizowany jest w centrum miejscowości, po północnej stronie drogi prowadzącej do Dankowa. Obiekt wybudowano w 1896 roku, o czym świadczy data wraz z inicjałami

właściciela, umieszczona na południowym szczycie budynku. Obiekt założono na planie prostokątnym, na osi północ-południe. Wybudowany został ze starannie obrobionej, granitowej kostki oraz cegły ceramicznej. Parterowa, z wysokim użytkowym poddaszem, prostopadłościenna budowla nakryta jest dachem dwuspadowym, pokrytym łupkiem. Elewacja frontowa posiada zachowaną oryginalną kompozycję, z ceramicznymi fryzami zamykającymi dolną partię budynku oraz fryzem podokapowym, pełniącym zarazem funkcję gzymsu podokapowego. Szczyty budynku są ceglane z odcinkowo zamkniętymi oknami doświetlającymi poddasze.

Joachim Friedrich von Wreech - ur. 22 listopada 1650 r., zm. 9 kwietnia 1724 r. Syn Joachima i Catherine von Brand. Generał kawalerii, właściciel majątków ziemskich w Buszowie, Krzynkach k. Barlinka, Gralewie i Kiełpinie k. Gorzowa oraz w Lubieniowie i Kraśniku k. Choszczna. Stopień generalski otrzymał po 1704 roku, aby po 1713 roku awansować do stopnia generała porucznika. Jego małżonką była Catherine Amalie von Weyher. Córka Marie Louise (1685-1720) była żoną Bogislava Bodo von Flemminga ze Stargardu. Syn Joachima - Adam Friedrich (1689-1746) - poślubił wnuczkę marszałka polnego Hansa Adama von Schöninga, słynącą z urody Luise Eleonore, dziedziczkę dóbr dąbroszyńskich.

Adam Friedrich von Wreech - ur. 28 maja 1698 r., zm. 27 sierpnia 1746 r. w Schönebeck. Syn Joachima Friedricha i Catherine Amalie von Weyher. Generał porucznik, szambelan dworu berlińskiego, starosta domen państwowych w Karsku i Mironicach. Karierę wojskową rozpoczął w 1711 roku od wstąpienia do pułku dragonów. W 1736 roku, jeszcze jako pułkownik, został dowódcą pułku gwardii przybocznej. Dziedzic majątków w Buszowie, Gralewie, Kiełpinie, Kraśniku, Gilenicach, Jaworze, Wulkow i Stralow. Małżonek Luise Eleonore von Schöning, dziedziczki na Dąbroszynie. Z tego związku pochodził m.in. Friedrich Wilhelm Theodor von Wreech (1733-1785) i Ludwig Alexander (1734-1795).

CZYŻEWO (niem. Voigtsdorf)

Miejscowość zlokalizowana jest 4 km na północny wschód od Strzelca, przy drodze do Bierzwnika. Prawdopodobnie stanowi pamiątkę po średniowiecznym uposażeniu wójtostwa strzeleckiego. Czyżewo zostało założone w 1764 roku jako folwark miejski na prawach wieczystej dzierżawy. Pozostałą część majątku wraz z owczarnią przekazano czterem rodzinom kolonistów z Polski, którym przekazano grunty orne i łąki na polach miejskich. Nowi osadnicy musieli wzniesić zabudowania własnym kosztem, za co zwolniono ich na trzy lata od wszelkiego rodzaju świadczeń. W 1809 roku osada należała do domeny państwowej w Dreźnie i składała się z folwarku oraz kolonii zamieszkałej przez 38 osób. W połowie XIX wieku tutejsze dobra ziemskie były własnością Juliusa Margena. Do dzisiaj zachował się dwór i częściowo XIX-wieczne, historyczne budynki mieszkalne oraz budynki gospodarcze. W obrębie dawnego założenia dworskiego znajduje się niewielki park o powierzchni 1,3 ha z przewagą lip, których wiek ocenia się na około 150 lat.

Dwór

Budowla została wzniesiona pod koniec XIX wieku. Dwór znajduje się pośrodku miejscowości, na południowy wschód od zabudowań folwarcznych. Został wzniesiony jako murowany, ceglany, o tynkowanych elewacjach. Jest to obiekt parterowy, częściowo podpiwniczony. W sensie architektonicznym jest to budowla prostopadłościenna, nakryta dachem dwuspadowym z wystawkami okiennymi od strony elewacji północnej i południowej. W fasadzie - elewacji północnej, umieszczone jest główne, reprezentacyjne wejście. W elewacji tylnej umieszczono wtórną, czworoboczną dobudówkę. Pokrycie połaci dachowych stanowi dachówka ceramiczna karpówka układana w koronkę. Niestety, budynek posiada częściowo zdewaloryzowane elewacje z powiększonymi otworami okiennymi i wtórną stolarką okienną.

DANKÓW (niem. Tankow)

Wiesь położona jest w odległości 15 km na północny zachód od Strzelca, przy drodze do Barlinka. W zachodniej części miejscowości znajduje się przesmyk między jeziorami Dankowskim i Kinołęka. Wiesь wchodziła początkowo w skład kasztelanii santockiej. Najstarsza wzmianka dotycząca wsi pochodzi z 1303 roku i związana jest z pobytem margrabiów, którzy wystawili tutaj dokument lokacyjny dla miasta Kalisza Pomorskiego. W 1337 roku Danków zaliczony został do ziemi gorzowskiej. W 1347 roku wzmiankowany jest jako fortyfikujące się miasto. Była tu siedziba Betkina von der Osta z Drezdenka, wyższego urzędnika w randze wójty, który podejmował margrabię w 1348 roku. Ostatecznie za zasługi Betkin von der Ost otrzymuje miasteczko Danków i zamek z wszelkimi prawami i lasami. Jednak już w 1352 roku dobra przejmuje frankfurcki mieszczanin Brune Goltsmet w zamian za pożyczki, jakich udzielał panującemu. W 1391 roku zamek i miasteczko otrzymał łuzycy rycerz Otto von Kittlitz, będący wójtem Budziszyna i Zgorzelca. W 1402 roku, kiedy Krzyżacy objęli Nową Marchię, odebrali Danków Kittlitzowi, pomimo protestów dyplomatycznych Zygmunta króla Węgier. Danków stanowił istotny z punktu widzenia zakonu punkt strategiczny. Spadkobiercy Ottona von Kittlitz zrezygnowali ostatecznie z niego w 1452 roku. Po raz ostatni określono Danków mianem miasteczka w 1465 roku. W tym też czasie elektor Fryderyk II nadał posiadłość w lenno jednemu ze swych wasali - Borchardtowi von Papsteinowi. W 1496 roku dobra znajdowały się w posiadaniu Thomasa, Hansa i Jakuba von Papsteinów. Rodzina władała miejscowością do końca XVIII wieku. Ostatnim właścicielem dóbr wywodzącym się z tego rodu był Jacob Christoph von Papstein. Następnie Danków należał do F. von Massowa, aby przejść w ręce znanego od szeregu stuleci w powiecie strzeleckim rodu von Brand. Pierwszym właścicielem wywodzącym się z tego rodu był kanonik berliński Gustav Erdmann Kamil von Brand. W jego czasach wybudowano pałac oraz zabudowania folwarczne. W 1933 roku właścicielami tutejszych dóbr ziemskich została rodzina von Alvensleben reprezentowana przez Wicharda von Alvenslebena. Na początku 1945 roku żołnierze radzieccy zniszczyli pałac. Po II wojnie światowej majątek ziemski został znacjonalizowany.

*Anco Wigboldus, rekonstrukcja widoku Dankowa z około 1750 roku**Anco Wigboldus, widok Dankowa z 1937 roku*

Kościół filialny p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa

Kościół znajduje się pośrodku miejscowości, w sąsiedztwie założenia folwarcznego i parku krajobrazowego. Powstał w latach 70. XIX wieku w stylu neogotyckim z fundacji ówczesnych właścicieli dóbr ziemskich. Prawdopodobnie został wzniesiony kilkadziesiąt metrów na wschód od wcześniejszej budowli sakralnej. Obiekt założony jest na planie prostokątnym z wyodrębnionym, wielobocznym prezbiterium i czworoboczną wieżą po stronie zachodniej. Korpus kościoła jest prostopadłościenny, z dekoracyjnymi, schodkowymi szczytami, urozmaiconymi ceramicznym fryzem w elewacjach północnej i południowej. Elewacje boczne są ukształtowane jako pięcioosiowe. Prezbiterium jest pięcioboczne, opięte uskokowymi szkarpami. Korpus i prezbiterium kryte są łupkiem. Wieża na wysokości dwóch kondygnacji jest prostopadłościenna i powyżej ośmioboczna, zwieńczona ceramicznym, stożkowym hełmem. Wejście do świątyni znajduje się w przyziemiu wieży i zaakcentowane zostało drewnianym, dwuspadowym daszkiem. Wewnątrz zachowały się elementy dawnego wystroju i wyposażenia, takie jak odkryta, dekoracyjna więźba dachowa, empora zachodnia, ławki, czy tablica upamiętniająca poległych w niemieckich wojnach wyzwolńczych w XIX wieku. Po II wojnie światowej kościół został przejęty przez gminę rzymsko-katolicką i konsekrowany w dniu 24 czerwca 1962 roku.

Średniowieczne fortyfikacje miejskie

W Dankowie zachowały się relikty średniowiecznych fortyfikacji miejskich. Jest to usytuowana przy trakcie do Barlinka tzw. Góra Wałowa - czworoboczny nasyp po dawnej strażnicy, wały ziemne i fosa po zachodniej stronie układu przestrzennego oraz nasyp po strażnicy przy trakcie do Strzelce. Fortyfikacje musiały zabezpieczać miasteczko od strony wschodniej i zachodniej. Z pozostałych stron chronione było nurtem rzeczki Polki i wodami jeziora Dankowskiego. Prawdopodobnie nie było tutaj kamiennych lub ceglanych murów miejskich, a dodatkowym wzmocnieniem obwałowań mogła być drewniana palisada. Można się natomiast domyślać istnienia nieco solidniejszych bram miejskich, wzniesionych w konstrukcji kamiennej lub drewnianej. Pośrednie wzmianki na temat fortyfikacji Dankowa posiadamy z 1347 roku, kiedy to margrabia Ludwik Starszy w trosce o umocnienia obniża miastu oraz jego rajcom podatki. Nie wiadomo do kiedy fortyfikacje były konserwowane i utrzymywane w stanie gotowości. Według jednego z niemieckich badaczy wały i fosy od strony południowej zostały splantowane dopiero w XIX wieku, ze względu na budowę drogi ze Strzelce do Barlinka. W latach 2009-2010 przeprowadzono badania archeologiczne na nasypach przy traktach do Barlinka i Strzelce, ujawniając na tzw. Górze Wałowej relikty drewnianej wieży. Znalaziono też groty strzał do łuków i bełty do kuszy, a przejawem późnośredniowiecznej duchowości był ujawniony w trakcie badań pierścień z inskrypcją ku czci Trzech Króli: Kacpra, Melchiora i Baltazara.

Oranżeria

Budynek oranżerii zlokalizowany jest w ramach zespołu pałacowo-folwarcznego, po jego południowo-wschodniej stronie. Obiekt założono na planie prostokątnym na osi wschód-zachód. Budowla wzniesiona została w latach 40. XIX wieku w stylu neoklasycystycznym. W okresie powojennym obiekt został przebudowany i służył jako ośrodek kolonijny. Jest to budowla murowana z cegły ceramicznej, o tynkowanych elewacjach. Budynek jest dwukondygnacyjny, nakryty dachem dwuspadowym i akcentowany w narożach sterczynami. W obecnym kształcie elewacja frontowa jest zakomponowana jako siedmioosiowa z wejściem w pierwszej osi. Na wystrój architektoniczny składają się opaski okienne i drzwiowe, gzyms międzykondygnacyjny oraz zwieńczenie z partią fryzu złożonego ze stylizowanej wici roślinnej i gzymsem koronującym z kroksztynami.

Stodoła

Budowla składa się na zespół historycznej zabudowy folwarcznej. Obiekt znajduje się po jej południowej stronie, wzdłuż drogi wiejskiej, przy wjazdach na dziedziniec gospodarczy. Została wzniesiona w latach 90. XIX wieku z cegły ceramicznej na kamiennej podbudowie. Stodoła założona jest na planie wydłużonego prostokąta, na osi wschód-zachód. Prostopadłościenna bryła budynku, z ryzalitem w osi, przechodzącym na wysokości połaci dachu w trójkątny szczyt, nakryta została dachem dwuspadowym i zaakcentowana w narożnikach sterczynami. Elewacje budynku przeprute są rytmicznie otworami okiennymi oraz wąskimi otworami wentylacyjnymi. Na detal architektoniczny składają się opaski oraz fryz podokapowy.

Stajnia z gołębnikiem

Budowla stanowi element założenia folwarcznego i zamyka po stronie zachodniej dziedziniec gospodarczy. Obiekt został wzniesiony w 2 połowie XIX wieku z cegły ceramicznej. Stajnia założona jest na planie prostokąta, na osi północ-południe. W sensie architektonicznym jest to budynek prostopadłościenny nakryty dachem dwuspadowym z naczółkami. Pokrycie połaci dachowych stanowi dachówka ceramiczna karpiówka układana w koronkę. W południowej części dachu znajduje się nadbudowany czworoboczny gołębnik nakryty dachem dwuspadowym z naczółkami. Elewacja od strony dziedzińca gospodarczego zachowała swój oryginalny kształt z wysoko umieszczonymi, półkoliście zamkniętymi oknami. Wejście do budynku znajduje się w elewacji szczytowej - północnej. Również wewnątrz zachowało swój oryginalny charakter - ze smukłymi, żeliwnymi słupami dźwigającymi ceramiczne sklepienie odcinkowe.

Mauzoleum rodowe

Budowla w stylu neogotyckim została wzniesiona około 1859 roku w związku ze śmiercią właściciela i ordynata dóbr dankowskich - kanonika berlińskiego Gustava Erdmanna Kamila von Branda. W mauzoleum składano doczesne szczątki kolejnych przedstawicieli tego rodu, władających dobrami dankowskimi. Budowla znajduje się po wschodniej stronie miejscowości, przy zatoce jeziora Dankowskiego. Mauzoleum składa się z dwóch części. Pierwszą stanowi wieloboczny przedsionek - tzw. narteks, opięty przyporami, z reprezentacyjnym wejściem od frontu, z zachowaną dwuskrzydłową stolarką drzwiową oraz monumentalnym nadświetlem w formie rozety wykonanej w piaskowcu. Wnętrze doświetlone jest ostrołuczными oknami. Przedsionek był pierwotnie nakryty sklepieniem ceramicznym. W drugiej części, umieszczonej w nasypie ziemnym, znajdują się katakumby z arkadowymi niszami mieszczącymi niegdyś sarkofagi. Budowla, pozostająca obecnie w stanie ruiny, urzeka monumentalną formą i malowniczością.

Wichard von Alvensleben - ur. 19 maja 1902 r. w Witenmoor, zm. 14 sierpnia 1982 r. w Ascheberg. Przedstawiciel licznie rozrodzonej, zasłużonej rodziny szlacheckiej, kilkakrotnie przewijającej się w dziejach Dankowa. Joannita, właściciel Dankowa, małżonek Cory von Erxleben (zm. 29 stycznia 1945 r.), dziedziczki tamtejszych dóbr ziemskich. W czasie II wojny światowej służył jako oficer w Wehrmachcie, uczestnicząc w kampaniach w Polsce, Francji i Rosji - za co został odznaczony krzyżem żelaznym I klasy, a następnie w Afryce i we Włoszech. W dniu 30 kwietnia 1945 roku zasłynął oswobodzeniem grupy specjalnych więźniów SS, uważanych za przeciwników faszystowskich Niemiec. Byli to więźniowie obozu Alpenfestung w Niederhof w południowym Tyrolu. Wkrótce dostał się do niewoli amerykańskiej. Po zwolnieniu poślubił Astrid von Brand z Ługów. Wraz z małżonką mieszkał w majątku Ascheberg k. Plön w Holsztynie, zajmując się m.in. działalnością charytatywną.

DŁUGIE (niem. Dolgen)

Wieś położona jest 9 km na północny wschód od Strzelc przy drodze do Dobiegniewa. Długie znajduje się przy przesmyku między jeziorami Długie i Lipie. Miejscowość posiada słowiański rodowód. Przyjęła nazwę od jeziora Dolgen, wzmiankowanego już w 2 połowie XIII wieku. Wieś została zniszczona w wyniku najazdu Władysława Łokietka w 1326 roku i jeszcze w 1337 roku określono ją jako opuszczoną. W średniowieczu była to wieś rycerska, pozostająca we władaniu rodu von Bornstedt. W 1608 roku należała do przedstawicieli rodziny von Bornstedt oraz Markusa von Billerbecka. W XVII wieku znajdowała się tutaj siedziba dóbr ziemskich rodziny von Wreech. W trakcie działań wojny 30-letniej, w 1627 roku Wilhelm von Wreech został groźbami wypędzony z dworu i obrabowany przez żołnierzy armii cesarskiej. W 1644 roku we wsi wzmiankowano Gottfrieda syna Markusa von Billerbecka oraz innych Billerbecków. W 1718 roku był tu majątek należący do Johanna Friedricha von Bornstedta. W 1750 roku dobra znajdowały się w posiadaniu starosty Johanna Friedricha von Bornstedta. W 1823 roku właścicielem majątku została wdowa von Brand z domu von Schack. Od 1828 roku majątki w Długiem i Ługach należały do szambelana dworu Adolfa Ernsta von Branda, a następnie do kanonika berlińskiego Gustava Erdmanna Kamila von Branda. W 1945 roku dwór zniszczono i następnie rozebrano, a sam majątek znacjonalizowano. Z założenia folwarcznego do dnia dzisiejszego zachowały się dwa budynki. Zniszczeniu uległ również kościół, znany z rysunku Alberta Guse. Na uwagę zasługuje park podworski o powierzchni 11 ha. Założenie sięga do jeziora, a drzewostan stopniowo przechodzi w las naturalny. W obrębie parku zachował się szpaler lip i kasztanowca.

Wzgórze zamkowe

Na północny zachód od miejscowości, przy przesmyku jezior Lipie i Słowa, znajduje się wzgórze zamkowe, zapewne w miejscu dawnego grodziska. W okresie średniowiecza znajdował się tutaj zamek należący do rodu von Bornstedt. Według legendy miejscowi rycerze trudnili się rabunkiem dokonywanym na ważnym trakcie handlowym ze Strzelc do Dobiegniewa.

Albert Guse, Dwór w Długiem, lata 20. XX wieku

Stodoła

Budynek zlokalizowany jest w ramach założenia folwarcznego, po jego wschodniej stronie. Stodoła zamyka czworoboczny dziedziniec gospodarczy. Budowla wzniesiona została w latach 20. XIX wieku w stylu klasycystycznym. Inicjatorem budowy obiektu był Adolf Ernst von Brand lub jego następca. Stodoła wzniesiona została z łamanego kamienia oraz cegły i posiada nietynkowane elewacje. Budowla założona jest na planie wydłużonego prostokąta i nakryta została dachem dwuspadowym, naczółkowym. Kompozycja elewacji frontowej zachowana jest w oryginalnym kształcie.

GARDZKO (niem. Hohenkarzig)

Miejscowość położona jest w odległości 4,5 km na południowy wschód od Strzelce przy drodze do Drezdenka. Na terenie wsi istnieją ślady osadnictwa, związane z grodziskiem stanowiącym zapewne ośrodek opola podporządkowanego grodowi santockiemu, a także cmentarzysko. Grodzisko lokalizuje się na wzgórzu po zachodniej stronie kościoła, choć zapewne mocno zniwelowanym w okresie nowożytnym. Gardzko posiada rozplanowanie wielodrożnicy z czytelnym nawsiem, będącym pozostałością po średniowiecznym układzie przestrzennym. Najstarsza wzmianka o miejscowości pochodzi z 1337 roku. Wymieniono wówczas 64 łanów ziemi, z których 4 były uposażeniem parafii, natomiast po 12 łanów należało do dwóch przedstawicieli rycerskiej rodziny Blomeke. W okresie późnego średniowiecza miejscowość należała do rodziny von Möhlen. Ostatnim jej przedstawicielem był major von Möhlen, który poległ w bitwie pod Legnicą w 1760 roku. Po wojnie 7-letniej tutejszy majątek ziemski wydzierżawił Franz Balthasar Schönberg von Brenckenhoff, tajny radca, kolonizator doliny noteckiej, właściciel Pławina i Lichenia. Brenckenhoff zmarł w 1780 roku w Gardzku i został pochowany w kościele w Licheniu. Następnie majątek należał do kapitana Heinricha Gottloba Ludwiga von Holzendorfa, a w 1801 roku właścicielem dóbr stała się jego szwagierka Christiane Ernestine von Langenn z domu Steinkeller. W 1817 roku Gardzko znajdowało się w posiadaniu jej syna Heinricha Augusta Sigismunda von Langenna. W 1818 roku majątek przeszedł w posiadanie asesora sądowego Johanna Karla Augusta Gottfrieda i następnie jego syna Karla Wilhelma Juliusa. Dobra ziemskie na początku XX wieku zostały wykupione przez Towarzystwo „Eigene Scholle” i następnie rozparcelowane. Po II wojnie światowej majątek został znacjonalizowany. We wsi zachowały się w szczególności: kościół, relikty zespołu folwarcznego, w tym budynek gorzelnii, historyczna szkoła, gospoda oraz interesująca zabudowa mieszkalna z lat 20.-30. XX wieku. Pamiątką po założeniu rezydencjonalnym są również relikty parku dworskiego, z którego zachowały się staw z wierzbą płaczącą, aleja przy drodze wiejskiej oraz kilka wiekowych dębów.

Kościół filialny p.w. św. Jana Chrzciciela

Kościół w Gardzku został wybudowany w latach 60. XIX wieku w stylu neoromańskim. Założony został na planie zbliżonym do krzyża greckiego, z dostawioną po stronie zachodniej wieżą i wyodrębnionym po stronie wschodniej wielobocznym prezbiterium. Obiekt wzniesiony został z cegły ceramicznej na kamiennej podbudowie, o nietynkowanych elewacjach. Szczyty kościoła ozdobiono w górnej partii uskokowym fryzmem arkadurkowym. Wieża została opięta w narożach lizenami i zdobiona dekoracją arkadurkową. Z historycznego wyposażenia i wystroju wnętrza zachowała się kamienna chrzcielnica oraz witraże w oknach prezbiterium. Po stronie północnej obiektu znajduje się empora otwierająca się na wnętrze nawy i prezbiterium. Przed kościołem umieszczono dwa klasycystyczne pomniki nagrobne z przełomu XVIII i XIX wieku oraz dwa dzwony osadzone na współczesnej, kozłowej dzwonnicy. Wiadomo, że jeden z nich został odlany w 1714 roku w znanej ludwisarni Johanna Heinricha Schmidta w Szczecinie. Ponad wejściem do kościoła znajduje się ceramiczny medalion z plastycznym wyobrażeniem głowy Chrystusa. Kościół po II wojnie światowej został przejęty na potrzeby gminy rzymskokatolickiej i konsekrowany w dniu 24 czerwca 1947 roku.

Pomnik nagrobny Heinricha Gottloba Ludwiga von Holzendorfa (1752-1801)

Pomnik poświęcony jest właścicielowi dóbr szlacheckich w Gardzku, kapitanowi wojsk pruskich. Klasycystyczny monument wykonany został w piaskowcu około 1801 roku z fundacji szwagierki i zarazem, jak głosi inskrypcja, przyjaciółki - Christiany Ernestiny von Langenn z domu Steinkeller. Fundatorka występuje następnie jako spadkobierczyni majątku. Obiekt zlokalizowany jest przed fasadą kościoła w Gardzku. Pomnik składa się z postumentu, na którym umieszczona jest marmurowa tablica z rytowanym napisem memoratywnym oraz pełnoplastycznej, rzeźbionej postaci kobiecej, wspartej łokciem lewej ręki o urnę z wyobrażeniem silhouette głowy zmarłego w tondzie ujętym wieńcem. Przy lewej nodze kobiety ukazany jest pelikan jako symbol Zbawiciela. Pomnik posiada znaczne wartości artystyczne, ujawniające się w harmonijnej kompozycji oraz subtelnie wymodelowanej postaci kobiecej, a także naukowe jako przejaw świadomości jednej z rodzin szlachty nowomarchijskiej.

Pomnik nagrobny małżonki Heinricha Gottloba Ludwiga von Holzendorfa

Pomnik poświęcony jest nieznannej z imienia małżonce właściciela dóbr ziemskich w Gardzku - von Holzendorf z domu Steinkeller. Zlokalizowany jest przed fasadą kościoła w Gardzku, obok pomnika nagrobnej jej męża. Pomnik złożony jest z postumentu, na którym umieszczone zostały obustronnie inskrypcje memoratywne oraz ustawionej na nim pełnoplastycznej grupy rzeźbiarskiej. Rzeźbiona postać kobieca, odziana w antyczne szaty, oparta jest lewą ręką o urnę z wizerunkiem zmarłej, umieszczonym w medalionie. Urnę po prawej stronie adoruje putti, przytrzymując feston kwiatowy. Drugie putti ukazane zostało w pozycji siedzącej. Wspiera ono w geście rozpaczki głowę, gasząc zarazem gromnicę jako symbol przerwanej przedwcześnie życia. Pomnik powstał pod wpływem obrazu Bernharda Rodego ufundowanego około 1777 roku ku czci Achazego Heinricha von Alvenslebena i umieszczonego w kościele w Strzelcach.

Budynek mieszkalny dawny „Zajazd pod lipami”

Budowla znajduje się w centrum wsi, przy głównym skrzyżowaniu, po wschodniej stronie kościoła i skomunikowany jest z działką kościelną poprzez reprezentacyjną bramkę. Obiekt został wzniesiony w 1 ćwierci XX wieku w konwencji niemieckiej architektury rodzimej. Wymurowany jest po części z kamienia i cegły na

zaprawie wapiennej. Elewacje budynku, poza partią cokołu, są nietynkowane z ryglowymi lub deskowymi szczytami. Obiekt jest założony na planie litery L, podpiwniczony, parterowy z częściowo użytkowym poddaszem. W południowo-wschodnim narożniku mieści się wykusz na planie odcinka koła. W sensie funkcjonalnym budynek złożony jest z dwóch części, do których prowadzą niezależne wejścia poprzedzone schodami. W części południowej znajdowała się pierwotnie weranda - obecnie niestety mocno przemurowana. W ramach działki zlokalizowany jest jeszcze niewielki budynek gospodarczy, wzniesiony równocześnie z budynkiem zajazdu.

Budynek dawnej szkoły

Obiekt wybudowano w 1 ćwierci XX wieku w konwencji niemieckiej architektury rodzimej. Budowla zlokalizowana jest w centrum miejscowości, przy głównym skrzyżowaniu. Budowla została wzniesiona z cegły ceramicznej, o tynkowanych elewacjach, z fantazyjną, ryglową dekoracją umieszczoną w szczytach. Posiada zróżnicowaną, niezwykle interesującą

bryłę, złożoną z trzech elementów. W partii wschodniej jest to budowla dwukondygnacyjna, nakryta dachem dwuspadowym z naczółkiem. Mieści sale lekcyjne i posiada czteroosiową elewację południową. W partii centralnej znajduje się parterowa część mieszkalna z użytkowym poddaszem i wejściem głównym umieszczonym w podcieniu. Partia centralna i wschodnia budynku nakryte są dachem mansardowym.

Budynek mieszkalny

Budynek mieszkalny powstał w okresie 20.-lecia międzywojennego w konwencji niemieckiej architektury rodzimej. Obiekt zlokalizowany jest w południowej części miejscowości, szczytem do ulicy wiejskiej. Budowla została wzniesiona z cegły ceramicznej o tynkowanych elewacjach, z fantazyjną, ryglową dekoracją umieszczoną w szczycie. Obiekt jest podpiwniczony, prostopadłościenny, nakryty dachem dwuspadowym. Pokrycie połaci dachowych

stanowi dachówka ceramiczna karpiówka układana w koronkę. W połaci dachowej od południa znajduje się wystawka okienna. Wejście od strony elewacji podłużnej - południowej. Budynek zachował częściowo historyczną stolarkę okienną.

Franz Balthasar Schönberg von Brenckenhoff - ur. 15 kwietnia 1723 r. w Reidelburgu nad Saalą, zm. 21 maja 1780 r. w Gardzku. Wybitny urzędnik pruski, od 1762 roku tajny radca wojenny i domenalny, odpowiedzialny za meliorację i zagospodarowanie łęgów nadwarciańskich i nadnoteckich, budowniczy Kanału Bydgoskiego. W wieku 15 lat oddano go na służbę księciu Leopoldowi Anhalt-Dessau. W 1745 roku został mianowany koniuszym księżęcym, a dwa lata później dyrektorem izby rentowej. Zarazem pełnił funkcję kierownika melioracji łęgów nad Łabą. W 1762 roku powołany został przez Fryderyka II do odbudowy dwóch prowincji państwa pruskiego po zniszczeniach wojny 7-letniej. W 1772 roku rozpoczął z polecenia króla prace nad budową Kanału Bydgoskiego. W wyniku podejrzeń o nadużycia w 1786 roku został odwołany ze stanowiska oraz odsunięty od przywilejów i zaszczytów. Właściciel szeregu dóbr ziemskich, z ośrodkami w Licheniu i Pławinie, dzierżawca majątku w Gardzku. Drugą małżonką Brenckenhoffa była Elisabeth Gottliebe von Papstein, córka właściciela części Lipich Gór. Z tego związku przyszło na świat troje dzieci. Zmarł w Gardzku, a pochowany został w kościele w Licheniu. Po jego śmierci majątek został skonfiskowany przez króla. Od nazwiska Brenckenhoffa nazwano kilka miejscowości: Pławno (Brenkenhofsbruch), Dierzążna (Brenkenhofsfluss) i Błotnica (Brenkenhofswalde).

GILÓW (niem. Geilenfelde)

Miejscowość położona jest w odległości 13 km na północ od Strzelec, przy drodze z Tuczna do Ogardów. Po raz pierwszy wzmiankowana została w 1337 roku w księdze ziemskiej margrabiego Ludwika Starszego. Wieś obejmowała wówczas 56 łanów ziemi, w tym 4 łany kościelne i 12 łanów należących do przedstawiciela rycerskiego rodu Geile. Miejscowość została następnie z nieznanymi przyczyn opuszczona, być może wskutek wojny lub zarazy. Do dnia dzisiejszego nie zachował się oryginalny układ przestrzenny miejscowości, zapewne w formie powszechnie występującej w okresie średniowiecza owalnicy. W obecnym kształcie wieś posiada rozplanowanie wielodrożnicy. W 1602 roku majątek znalazł się w posiadaniu Ernsta von Schöninga, który odsprzedał go Nikolasowi Schubertowi. Ten ostatni pozostawał w jej posiadaniu w 1643 roku, kiedy to był wzmiankowany wspólnie z braćmi Wenicke. W 1689 roku majątek należał w części do pułkownika Hansa Georga von Schönebecka. Również w 1715 roku właścicielem tutejszych dóbr był przedstawiciel tej rodziny szlacheckiej - pułkownik Hans Georg von Schönebeck. Trzy lata później majątek stanowił własność wdową. W 1750 roku majątek należał do Friedricha i Georga i następnie do Georga Ernsta von Schönebecka. W 1832 roku wieś stanowiła własność Friedricha Wilhelma von Sydowa, a następnie, od 1853 roku do Karla Dawida Klettnera i jego spadkobierców.

Majątek ziemski po II wojnie światowej znacjonalizowano. Pałac został zniszczony podczas działań wojennych przez żołnierzy radzieckich, natomiast ryglowy, XVIII-wieczny kościół rozebrano w latach 60. XX wieku. Przed kilkoma laty rozebrano również XIX-wieczny spichlerz, będący ostatnim elementem założenia folwarcznego. Budynek ten charakteryzował się niezwykle piękną, szlachetną prostopadłościenną formą i nakryty był mansardowym dachem. Z zespołu pałacowo-folwarcznego zachował się jedynie budynek rządcówki z reprezentacyjnym wejściem zamkniętym łukiem Tudorów oraz park pałacowy, zakomponowany w typie krajobrazowym, ze stawem oraz z kamiennym ogrodzeniem i wieżą widokową. Do innych elementów historycznej zabudowy należy dawny budynek szkoły wiejskiej oraz poszczególne budynki mieszkalne i gospodarcze. W północno-wschodniej części miejscowości znajduje się dawny cmentarz ewangelicki z zachowanymi słupami bramnymi zwieńczonymi stożkowatymi hełmami oraz z relikwiami piaskowcowych pomników nagrobnych.

Rządcówka

Budynek stanowi relikwint założenia folwarcznego. Budowla zlokalizowana jest w centralnej części miejscowości, postawiona frontem do drogi, prowadzącej niegdyś do zabudowań pałacu oraz folwarku i powiązana kompozycyjnie z parkiem krajobrazowym. Rządcówka powstała pod koniec XIX wieku i reprezentuje nurt architektury eklektycznej. Jest to budowla podpiwniczona, murowana o tynkowanych elewacjach, dwukondygnacyjna, nakryta dachem dwuspadowym o niewielkich spadkach połaci. Elewacja frontowa - północna została zakomponowana jako sześćoosiowa ze zdwojonym wejściem pośrodku, z charakterystycznym zamknięciem otworów drzwiowych w formie łuku Tudorów. Elewacje budynku posiadają skromny detal architektoniczny w formie opasek okiennych i drzwiowych, gzymsu międzykondygnacyjnego oraz koronującego. W elewacji bocznej - zachodniej znajduje się wtórna, czworoboczna dobudówka, która nie komponuje się z architekturą budynku.

Park krajobrazowy

Park pałacowy zajmuje teren po południowej stronie założenia rezydencjonalnego. Od strony drogi wiejskiej i wzdłuż południowej granicy parku przebiega mocno zniszczony mur wraz z wieżą. W obrębie założenia na szczególną uwagę zasługuje podłużny staw zwężony w swojej środkowej części oraz mały owalny staw położony w jego południowej partii. Stawy te zajmują centralną część parku, otoczone są polanami i łąkami parkowymi, na obrzeżach których rosną drzewa w jednogatunkowych grupach, klombach, szpalerach i pojedynczo. W północno-wschodniej części parku, pomiędzy stawem a drogą dojazdową ze szpalerem lip, znajdują się trzy skupiska grabów tworzące altany parkowe. Wzdłuż zachodniej granicy parku, począwszy od wieży widokowej, obok relikwintów muru obwodowego widać aleję bukową. Wschodnią część zajmuje nieużytkowany już dziś teren dawnego warzywnika, otoczony od północy żywopłotem świerkowym, od zachodu kępą podrostu - wierzby, jesionu i wiązu, a od południa szpalerem jabłoni czerwonej.

Wieża widokowa

Budowla została wzniesiona w 1 ćwierci XX wieku jako element ogrodzenia parku krajobrazowego należącego do właścicieli tutejszych dóbr ziemskich. Wieża widokowa zlokalizowana jest po południowo-zachodniej stronie założenia, na skraju miejscowości, w sąsiedztwie rozciągających się w kierunku południowym i zachodnim pól uprawnych. Jest to budowla założona na planie sześciobocznym z wejściem od strony parku. Wieża wzniesiona jest ze starannie obrobionego kamienia polnego, a w górnej partii wykonana w konstrukcji ryglowej z ceramicznym wypełnieniem. Zwieńczona została sześciopłaciowym hełmem krytym dachówką ceramiczną karpiówką. Doświetlenie drugiej kondygnacji w każdej z elewacji stanowią wąskie, półkolistości zamknięte okna. Trzecia kondygnacja doświetlona jest prostokątnymi oknami umieszczonymi w polach międzyryglowych. Poddasze doświetlone zostało lukarnami. Obecnie dostęp do wnętrza możliwy jest jedynie w przyziemiu. Schody prowadzące na górne kondygnacje, umieszczone przy elewacji od strony parku, zostały zniszczone w okresie powojennym.

LICHENÍ (niem. Lichtenow)

Miejscowość zlokalizowana jest 5 km na północny wschód od Strzelc, przy drodze do Dobiegniewa. Po raz pierwszy wymieniona została w księdze ziemskiej margrabiego Ludwika w 1337 roku. Była to stosunkowo duża miejscowość licząca aż 104 łany, w tym cztery łany stanowiące uposażenie proboszcza i dwa kościoła. Wnosić z tego należy, że we wsi znajdował się już wówczas kościół parafialny. Właścicielami tutejszych dóbr ziemskich byli wówczas rycerze Myscenses (Michssener). W 1354 roku margrabia przekazał miejscowość w zastaw na rzecz Betekina von der Ost z Drezdenka. Wkrótce Lichení znalazł się w posiadaniu rodziny von Sanitz. W XV wieku właścicielami byli von Möhlenowie oraz Papsteinowie z Dankowa. W 1608 roku w miejscowości występowało pięć działów szlacheckich należących do różnych linii rodów von Möhlen i von Sanitz, którzy znaleźli się tutaj w miejsce Papsteinów. W 1714 roku właścicielką dóbr ziemskich została wdowa po rotmistrzu von Möhlen, a następnie ich syn Georg Wilhelm. W 1718 roku właścicielem był już Rudolf Ehrenteich von Kahlenberg. Po zakończeniu wojny 7-letniej miejscowość znalazła się w posiadaniu Franza Balthasara Schönberga von Brenckenhoffa, tajnego radcy królewskiego, odpowiedzialnego za osuszanie i kolonizację błot nadwarciańskich i nadnotekich. Do niego należał też Pławin położony koło Starego Kurowa. Po śmierci Brenckenhoffa w 1780 roku majątek został skonfiskowany ze względu na podejrzenia o nadużycia i znalazł się w rękach króla. W 1787 roku król pruski Fryderyk Wilhelm II podarował go swojej oficjalnej matresie Wilhelminie hrabinie von Lichtenau z domu Enke. Wkrótce po śmierci monarchy dobra te zostały skonfiskowane, a w 1816 roku ponownie znalazły się w posiadaniu hrabiny. Po jej śmierci w 1820 roku majątek został podzielony pomiędzy kilku właścicieli, a w 1832 roku jedynym właścicielem został Friedrich Wilhelm von Rietz, kanonik kapituły w Kamieniu Pomorskim i Magdeburgu. W 1888 roku za Ferdinanda Wilhelma von Rietz-Lichtenowa utworzono na Pławinie i Licheniu majorat. W 1912 roku właścicielem majątku został Maximilian von Rietz-Lichtenow. Do II wojny światowej zachował się podział wsi na część dworską i chłopską. Po II wojnie światowej majątek został znacjonalizowany.

Kościół filialny p.w. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny

Kościół wzniesiony został w 1794 roku z fundacji hrabiny Wilhelminy von Lichtenow, oficjalnej metresy króla pruskiego Fryderyka Wilhelma II. Świątynia została usytuowana pośrodku miejscowości, na płaskim wyniesieniu terenu, w obrębie dawnego cmentarza, wygrodzona kamiennym murem. W tym miejscu znajdowała się zapewne wcześniejsza świątynia, sięgająca swymi początkami okresu średniowiecza, w której w 1780 roku pochowano tajnego radcę, kolonizatora błot nadwarciańskich i nadnoteckich Franza Balthasara Schönberga von Brenckenhoffa. Obecna budowla założona jest na planie prostokątnym z czworoboczną wieżą po stronie zachodniej. Świątynia murowana jest z cegły i kamienia o tynkowanych elewacjach. Składa się z prostopadłościennego korpusu nawowego, wspartego we wschodnich narożnikach przyporami i nakrytego dachem dwuspadowym z naczółkiem. Prostopadłościenna wieża zwieńczona jest latarnią z chorągiewką pogodową wraz z inskrypcją i datą: *Lichtenow / 1794*. Do wnętrza prowadzi wejście w przyziemiu wieży oraz w osi elewacji południowej. Z historycznego wystroju i wyposażenia świątyni zachowała się jedynie stolarka drzwiowa z oryginalnymi, dekoracyjnymi okuciami i klamkami. Kościół po II wojnie światowej przejęty został przez gminę rzymsko-katolicką i konsekrowany w 1958 roku. W latach 90. XX wieku na wyposażeniu kościoła znajdował się cynowy kielich z kościoła w Buszowie, ufundowany przez Joachima von Wreecha.

Stajnia

Budynek stajni znajduje się w ramach zespołu folwarcznego, na wschód od kościoła. Obiekt zamyka dziedziniec gospodarczy od strony północnej i usytuowany jest naprzeciw wjazdu na teren założenia. Stajnię wzniesiono pod koniec XVIII lub na początku XIX wieku. Została wybudowana z łamanego kamienia i cegły jako budowla prostopadłościenna, nakryta dachem dwuspadowym z naczółkami. Elewacje uległy częściowemu zatarciu, jednak utrzymano oryginalny rodzaj pokrycia dachowego z dachówki ceramicznej karpiówki.

Gorzelnia

Budynek historycznej gorzelnii zlokalizowany jest w obrębie założenia folwarcznego, po jego północno-wschodniej stronie. Wzniesiony został pod koniec XIX wieku. Budowla jest murowana z kamienia łamanego i cegły, założona na planie prostokątnym. Gorzelnia jest w części podpiwniczona, dwukondygnacyjna, prostopadłościenna, nakryta dachem dwuspadowym o niewielkim nachyleniu połaci dachowych. Na wystrój architektoniczny składają się fryzy, gzymsy oraz architektoniczne opracowanie otworów okiennych zamkniętych półkoliście, odcinkiem łuku i prostokątnie. Obiekt jest nieużytkowany.

Obora

Budynek został wzniesiony pod koniec XIX wieku. Stanowi element zespołu folwarcznego, będąc po stronie wschodniej zamknięciem dziedzińca folwarcznego. Budowla założona jest na planie wydłużonego prostokąta na osi północ-południe. Obiekt jest murowany z kamienia łamanego i cegły ceramicznej na zaprawie wapiennej. W sensie architektonicznym jest to budynek parterowy z użytkowym poddaszem, prostopadłościenny, nakryty dachem czterospadowym. Pokrycie połaci dachowych stanowi dachówka ceramiczna karpieńska układana w koronkę. Na wystrój architektoniczny elewacji składa się opracowanie otworów okiennych, fryz podokapowy i gzymsy koronujące.

Wilhelmine (Enke) von Lichtenau - ur. 29 grudnia 1753 r. w Dessau, zm. 9 czerwca 1820 r. w Berlinie. Jej ojciec Johann Elias Enke był nadwornym trębaczem królewskim oraz współwłaścicielem gospody przy Spandauer Strasse w Berlinie. Wilhelmina była od 1769 roku oficjalną metresą arcyksięcia, a następnie króla Fryderyka Wilhelma II, aż do jego śmierci w 1796 roku. Z tego związku pochodziło pięcioro dzieci. Już w 1769 roku otrzymała dom w ogrodzie pałacu Charlottenburg i 30.000 talarów rocznej pensji. W 1787 roku została uposażona z woli króla dobrami ziemskimi w Licheniu i Pławinie. W 1794 roku ufundowała kościół w Licheniu, zachowany do dnia dzisiejszego. W 1782

roku wyszła za mąż za hrabiego Friedricha von Rietza, pełniącego funkcję królewskiego podskarbiego. W 1796 roku król nadał Wilhelminie tytuł hrabiny von Lichtenau, obowiązujący z wyprzedzeniem od 1794 roku. Po śmierci króla została oskarżona o zdradę stanu i uwięziona w twierdzy w Głogowie, a jej majątek uległ konfiskacie. W 1802 roku udała się do Wrocławia, gdzie wyszła po raz drugi za mąż. W czasach napoleońskich hrabina została zrehabilitowana, a jej majątek częściowo zwrócony. Zmarła w 1820 roku w Berlinie i tam została pochowana.

LIPIE GÓRY (niem. Mansfelde)

Miejscowość położona jest 6 km na północny wschód od Strzelc, przy drodze do Bierzwnika. Wieś założona została zapewne w 2 połowie XIII wieku na planie owalnicowym, czytelnym do dnia dzisiejszego. Po raz pierwszy była wzmiankowana w 1337 roku i liczyła 76 łanów, z czego cztery należały do proboszcza, jeden do kościoła. Znajdowała się tutaj własność rycerzy de Herslow, zwanych następnie Herslebenami. W 1341 roku margrabia Ludwik nadał wieś braciom Polan, mieszczanom ze Strzelc. Natomiast dwa łany ziemi, stanowiące własność Ruprechta Blomeke, margrabia podarował w 1350 roku klasztorowi augustianów w Strzelcach. W 1353 roku będąc i podwoły z Lipich Gór otrzymał frankfurcki mieszczanin Belkowena. W 1354 roku margrabia Ludwik Rzymski nadał wieś w lenno Betkinowi von der Ost z Drezdenka. W 1499 roku część majątku stanowiła własność von Rostinów, von Bornstedtów oraz von Papsteinów z Dankowa. W 1608 roku było tam aż osiem działów szlacheckich. Miejscowość mocno ucierpiała w 1627 roku w trakcie przemarszu wojsk cesarskich pod dowództwem pułkownika Gabriela Pechamna von Schönau. W 1640 roku był tu majątek Joachima Ernsta von Blankensee, a następnie jego brata Ernsta. W 1715 roku należy do Papsteinów. Pod koniec tego stulecia miejscowość stanowiła własność Joachima Friedricha von Papsteina oraz jego siostry, wdowy po tajnym radcy Balthasarze von Brenckenhoffie. W 1801 roku oba majątki zostały połączone w wyniku małżeństwa córki von Brenckenhoffa z podpułkownikiem Wilhelmem von Knobelsdorffem, późniejszym starostą strzeleckim. Z okazji srebrnych godów starosta oraz jego sukcesorzy mieli od tego czasu prawo posługiwać się dwuczłonowym nazwiskiem „Brenckenhoff-Knobelsdorff”. W latach 1834-1844 majątkiem władali trzej synowie starosty, następnie major Helmut von Knobelsdorff-Brenckenhoff. W 1885 roku dobra w Lipich Górach znalazły się w posiadaniu majora Benno von Knobelsdorffa-Brenckenhoffa, a w 1897 roku - jego żony Augusty. W 1929 roku majątek ziemski został wykupiony przez Towarzystwo „Eigene Scholle” i następnie rozparcelowany. We wsi znajdują się: historyczny kościół, budynek dawnej szkoły, remiza strażyacka, relikty zespołu folwarcznego, a także założenie cmentarne z 2 połowy XIX wieku. Niestety w okresie powojennym został rozebrany pałac. Pozostałością po zespole rezydencjonalnym jest niewielki park pałacowy, w obrębie którego zachowały się aleja grabowa, klonowa i kasztanowa oraz pierścień lip w sąsiedztwie miejsca po pałacu. Założenie posiadało charakter krajobrazowy z dwoma niewielkimi stawami.

Kościół filialny p.w. św. Józefa

Kościół znajduje się pośrodku miejscowości, w sąsiedztwie dawnego zespołu folwarcznego, na wygradzonej działce dawnego cmentarza parafialnego. Świątynia została wybudowana w XV i przebudowana pod koniec XVI wieku. Założona na planie prostokątnym, na osi wschód-zachód, wykonana jest z nieobrobionych kamieni narzutowych, w formie prostopadłościennych, nakryta ceramicznym dachem dwuspadowym. W elewacji bocznej - południowej znajduje się ostrołuczny portal, określający czas powstania świątyni na schyłek gotyku. Zamknięte odcinkiem łuku okna oraz blendy i sterczyny w szczycie wschodnim przynależą już do epoki manieryzmu i pochodzą być może z kolejnej fazy budowlanej. Z dawnego wystroju i wyposażenia wnętrza zachował się obraz przedstawiający Chrystusa w Ogrójcu. Przed świątynią znajduje się współczesna dzwonnica z dzwonem odlanym w 1842 roku. Kościół został konsekrowany p.w. św. Józefa w 1957 roku.

Obraz „Chrystus w Ogrójcu”

Obraz znajdujący się początkowo w ołtarzu namalowany został w 1854 roku. Autorem kompozycji jest August Theodor von Kasselowsky (1810-1891), ceniony berliński malarz specjalizujący się w malarstwie historycznym i religijnym. W 1828 roku artysta podjął studia w berlińskiej Kunstakademie w pracowni Wilhelma Hensela. Podróżował po Europie w celach studialnych, m.in. do Drezna, Pragi, Norymbergii, Würzburga i Paryża. W latach 1839-1850 mieszkał w Rzymie, gdzie studiował kompozycje Rafaela i malował wielkie sceny historyczne. Następnie wrócił do Berlina i od 1861 roku wykładał w Kunstgewerbeschule oraz Kunstakademie.

Budynek dawnej szkoły

Budynek znajduje się pośrodku wsi, na południe od kościoła. Wzniesiony został w latach 90. XIX wieku. Złożony jest z dwóch brył. Jest to budowla ceglana na niewysokiej, kamiennej podmurówce i nietynkowanych elewacjach. Zasadniczą część stanowi prostopadłościenny budynek nakryty dachem dwuspadowym, usytuowany po stronie wschodniej, szczytem do drogi, mieszczącej salę lekcyjną. Elewacja wschodnia jest sześciosiowa, z zachowaną historyczną stolarką okienną. Po stronie zachodniej znajduje się część parterowa ustawiona kalenicowo do drogi, nakryta dachem dwuspadowym. Budowla ta we wschodniej, skrajnej osi elewacji, posiada wejście z sienią oraz dawne mieszkanie nauczyciela.

Cmentarz ewangelicki

Dawna nekropolia znajduje się na południe od miejscowości, opodal drogi do Strzelec. Cmentarz założony został w 2 połowie XIX wieku. Do dnia dzisiejszego zachował się oryginalny układ przestrzenny z czytelnymi granicami oraz aleja lipowa, stanowiąca oś założenia. W drzewostanie cmentarza wyróżnić należy też kasztanowiec, jesion oraz tuję. W obrębie założenia zachowały się liczne relikty pomników nagrobnych - powstałych głównie w 2 połowie XIX i na początku XX wieku oraz nagrobek polskiego robotnika przymusowego z 1943 roku.

LUBICZ (niem. Blumenfelde)

Miejscowość zlokalizowana jest w odległości 9 km na północ od Strzelca, przy lokalnej drodze z Lipich Gór do Tuczna i Bobrowka. Wieś zachowała częściowo czytelne, oryginalne rozplanowanie owalnicowe ze stawem w obrębie nawisła. W okresie nowożytnym z pierwotnego układu przestrzennego wykształciła się wielodrożnica. Po raz pierwszy wieś została wzmiankowana w księdze ziemskiej margrabiego Ludwika w 1337 roku. Liczyła wówczas 64 łany, z czego część stanowiło uposażenie rodu rycerskiego, a cztery proboszcza. Właśnie owo uposażenie proboszcza świadczy o tym, iż znajdował się tutaj wówczas kościół parafialny. Właścicielem wsi był niejaki Blomeke, którego rodzina posiadała tutejsze dobra ziemskie jeszcze w XV wieku. W 1489 roku właścicielem dóbr ziemskich był Georg von Brand z Chomętowa. Następnie, w 1499 roku, jako właściciele wymienieni zostali bracia von Brandowie z Chomętowa i Lubicza oraz bracia von Schöningowie z Lubicza i Tuczna. W 1620 roku majątek ziemski w Lubiczu znajdował się w rękach kilku przedstawicieli rodu von Brand. Od około 1689 roku część majątku należała do rodu von Beneckendorf. Jednym z przedstawicieli tej rodziny był Kurt Friedrich Beneckendorf, absolwent uniwersytetu w Halle, polski kapitan gwardii, a następnie radca Sądu Najwyższego w Berlinie. Pod koniec XVIII wieku ostatnim właścicielem pochodzącym z tego rodu był Gustav Wilhelm von Beneckendorf, który zapisał majątek Wilhelmowi Ernestowi Kuntze. Po nim nastąpił Ferdinand Stachow. W latach 1873-1913 dobra ziemskie należały do majora Paula Stachowa. W 1922 roku majątek wykupiło Towarzystwo „Eigene Scholle”, które dokonało parcelacji gruntów i wybudowało szereg budynków mieszkalnych dla przesiedleńców z terenów Polski. W latach 20. XX wieku część dóbr szlacheckich znalazła się w rękach Edmunda Honiga, właściciela majątku w Gralewie koło Gorzowa. Przedstawiciele tej rodziny pozostawali w posiadaniu dóbr ziemskich do 1945 roku. Miejscowość nie ucierpiała podczas działań wojennych, poza zniszczeniem pałacu, który ostatecznie rozebrano w okresie powojennym. We wsi do czasów współczesnych zachował się średniowieczny kościół, krajobrazowy park pałacowy, relikty zabudowań folwarcznych, dawny budynek szkoły oraz cmentarz ewangelicki wraz z pomnikiem mieszkańców wsi poległych na frontach I wojny światowej, położony na północ od zabudowań miejscowości.

Kościół filialny p.w. Świętych Apostołów Piotra i Pawła

Kościół wybudowany został na początku XIV wieku w stylu gotyckim. Jest to budowla orientowana, wzniesiona na planie prostokątnym, z wyodrębnionym prezbiterium i nadbudowaną po stronie zachodniej ryglową wieżą dzwonniczą. Świątynia posiada charakter obronny, o czym świadczą wąskie otwory strzelnicze w części zachodniej, stanowiącej pierwotnie podbudowę masywu wieżowego. Z czasów budowy, w elewacji świątyni, zachowały się terakotowe detale w formie plaket z wyobrażeniem arkad i stylizowanej lilii oraz portal (obecnie zamurowany). Nowożytna przebudowa dotyczyła podwyższenia ścian obwodowych i zmiany geometrii dachu. Ponadto wymieniono więźbę dachową i zmieniono geometrię połączeń dachowych, powiększono otwory okienne oraz otynkowano elewacje. Po stronie południowej dobudowano czworoboczną zakrystię. W tym czasie w elewacji południowej pojawiła się tarcza zegara słonecznego. W 1845 roku przebudowano wieżę kościoła, o czym świadczy zachowany na poddaszu wiatrowskaz z datą. Wewnątrz zachowały się średniowieczne malowidła ścienne umieszczone w prezbiterium i nawie oraz barokowy ołtarz. Po II wojnie światowej świątynia została konsekrowana w obrządku rzymsko-katolickim w dniu 24 października 1957 roku.

Na elewacjach nawy i prezbiterium kościoła znajduje się ceramiczny fryz arkaturowy z motywem stylizowanej lilii. Podobne przedstawienia znajdują się również na elewacjach kościołów w Chrapowie oraz Raduniu k. Choszczna. Dekoracje te stanowią dalekie echo realizacji w kościołach farnych w Gorzowie, a także w Dobiegniewie i Drawsku.

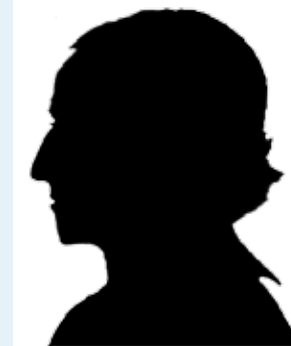
Cmentarz i pomnik poległych w I wojnie światowej

Dawny cmentarz w Lubiczu znajduje się przy drodze polnej, na północ od miejscowości. Jest to założenie wytyczone w 2 połowie XIX wieku, z reprezentacyjną aleją lipową zamkniętą pomnikiem ku czci poległych żołnierzy w I wojnie światowej. Monumet wykonany jest z piaskowca i posiada formę aediculi, z dwoma kolumnami o kapitelach z motywami liści dębu, wspierającymi arkadę zwieńczoną trójkątnym szczytem. W okresie powojennym z pomnika wymontowano tablicę z nazwiskami poległych. Na cmentarzu zachowały się relikty pomników nagrobnych z 2 połowy XIX i początku XX wieku.

Budynek dawnej szkoły

Budynek szkoły w Lubiczu zlokalizowany jest w centrum miejscowości, w sąsiedztwie kościoła, przy skrzyżowaniu dróg wiejskich. Został wybudowany w 1899 roku, o czym świadczy data umieszczona na szczycie południowym budynku. Jest to budowla ceglana, na kamiennej podmurówce, o nietynkowanych elewacjach, założona na planie wydłużonego prostokąta na osi północ-południe. Obiekt jest częściowo podpiwniczony, parterowy, nakryty dachem dwuspadowym. Wejście główne umieszczono w elewacji wschodniej. W partii południowej budynku mieści się sala lekcyjna doświetlona czterema oknami w szczycie, o zachowanej historycznej stolarce. W północnej części znajdują się dawne mieszkania nauczycieli.

Carl Friedrich Beneckendorf - ur. w 1713 r. w Lubiczu, zm. w 1788 r. Studiował prawo wekslowe na uniwersytecie w Halle. W 1735 roku piastował w Berlinie funkcję radcy Sądu Najwyższego. W 1742 roku objął urząd prezidenta Rejencji Sądowej we Wrocławiu. Funkcję tę pełnił do roku 1752 roku, kiedy wykryto pewne nieprawidłowości, co zakończyło się kilkuletnim aresztem. W 1759 roku został ułaskawiony. Był agronomek, właścicielem majątku ziemskiego w Lubiczu, a także autorem wielu uznanych dzieł o tematyce ekonomiczno-prawnej: *Berliner Beiträge zur Landwirtschaftswissenschaft*, 1771-1785, 2 wyd. 1789; *Oeconomia forensis*, 8 Bde. 1775-1784; *Der Landwirth in und nach dem Kriege*, 1779 i inne.

MACHARY (niem. Machern)

Miejscowość zlokalizowana jest w odległości 2 km na północny zachód od Bobrowka. Początek osadzie dał folwark i tzw. Machuswerder, który w 1844 roku wydzielony został z majątku w Buszowie. Machary były własnością rodziny Bieler, której przedstawiciele wybudowali tutaj niezachowany do dnia dzisiejszego klasycystyczny dwór oraz założyli park krajobrazowy. W 1850 roku majątek obejmował 475 ha ziemi, w tym 432 ha gruntów ornych i 1,5 ha lasów. Od 1851 roku właścicielami byli Franz Friedrich i Christian Wilhelm Franz Bieler. W 1858 roku majątek znalazł się w posiadaniu Theodora Friedricha Bielera. Po jego śmierci w 1872 roku dobrami zarządzała wdowa, a od 1884 roku Hans Bieler. W 1909 roku majątek należał do Arnolda Heydemanna. Z dawnego założenia dworskiego zachował się jedynie park krajobrazowy. Dwór został rozebrany w latach 90. XX wieku i odbudowany w formie nawiązującej do historycznej. Na uwagę zasługuje okazała aleja lipowa prowadząca do zabudowań dawnego majątku.

OGARDY (niem. Wugarten)

Miejscowość zlokalizowana jest w odległości 11 km na północny wschód od Strzelec, przy drodze do Bierzwnika. Wieś o rodowodzie słowiańskim, wymieniona została po raz pierwszy w 1337 roku. Prawdopodobnie jej nazwa wiąże się z zajęciem mieszkańców, hodujących psy myśliwskie. W Ogardach znajdowała się wówczas 13-łanowa własność rycerska Henningusa von Harslebena. W 1349 roku margrabia Ludwik Starszy podarował rentę ze wsi Betekinowi von der Ost z Drezdenka. Jeden z jego sukcesorów, Ulryk von der Ost, sprzedał zakonowi krzyżackiemu będą w zbożu, mięsie, pieniądzech, daninę w kurach i podwodach za 100 kop groszy czeskich. W 1441 roku wzmiankowany był tutaj Ludike Letenin. W 1499 roku dobra ogardzkie znalazły się w rękach rodu von Bornstedt, za wyjątkiem 5 łanów należących do von Papsteinów z Dankowa. Według dokumentu z 1571 roku istniało tutaj kilka majątków szlacheckich należących do Bornstedtów z Wołogoszczy, Ługów, Gilowa, Heinricha z Ogardów i małoletniego Wolfa, syna Melchiora. Część po Kerstienie von Bornstedt przejęła rodzina von Natzmer. W 1608 roku było tu pięć działów szlacheckich należących do Wolfa von Bornstedta, Hansa von Bornstedta, Asmusa von Bornstedta z Długiego, Markusa von Billerbecka oraz Joachima Papsteina z Dankowa. W latach 1715-1724 znajdowały się tutaj następujące własności szlacheckie: 26 łanów pułkownika von Bornstedta, 16 łanów pułkownika von Möhlerna, 5,5 łana starosty von Papsteina, 5 łanów kapitana von Bornstedta i 3 łany spadkobiercy Vorhauera. Następnie skupiono majątki w jednym ręku. Jako właściciele Ogardów kolejno występują: Georg August von Wobersnow, major Hans Carl Ludolf von Stranz, Leopold Ludwig von Heyden. W 1798 roku został nim szambelan dworu i prałat Sigismund Friedrich I hrabia von Blankensee. Od 1817 roku dobrami ziemskimi władała wdowa i następnie jej młodszy syn - szambelan i sekretarz królewski - hrabia Friedrich Georg Alexander. W latach 1871-1885 majątek ziemski znajdował się w posiadaniu hrabiny Marie von Blankensee-Firks, a następnie do 1905 roku hrabiny Alexandry von Blankensee-Puckler z domu baronowej von Firks zu Ohlau. Dobra ziemskie w latach 1905-1907 należały do banku ziemskiego i nabyte zostały przez radcę Richarda Kretschmara. Od 1910 roku jako właścicielka występowała wdowa Martha Kretschmer z domu Schopenhau. Kretschmarowie posiadali majątek ziemski w Ogardach do 1945 roku. We wsi zachował się dwór i pałac właścicieli ziemskich, poszczególne obiekty z założenia folwarcznego, kościół oraz zabudowa mieszkalna i gospodarcza pochodząca z XIX i początku XX wieku.

Kościół parafialny p.w. św. Stanisława Kostki

Kościół znajduje się pośrodku miejscowości, na wyniesieniu terenu, w obrębie dawnego cmentarza parafialnego, wygradzonego kamiennym murem. Jest to budowla wzniesiona w stylu późnoromańskim w końcu XIII lub na początku XIV wieku ze starannie obrobionych granitowych kwader. Została założona na planie prostokątnym i nakryta wysokim dachem dwuspadowym. Reliktem oryginalnego wystroju architektonicznego jest uskokowy portal w elewacji południowej. Ślady innego portalu widoczne są w tej samej elewacji, w miejscu dawnej zakrystii. W końcu XIX wieku po stronie zachodniej dobudowano czworoboczną, ceglana wieżę oraz zmieniono formę otworów okiennych. Wieża jest czterokondygnacyjna i pierwotnie była zwieńczona ostrosłupowym hełmem. Przeprowadzone wówczas zmiany w architekturze świątyni nadały budowli charakter neoromański. Kościół został spalony 9 maja 1961 roku wraz ze swym historycznym wyposażeniem, a następnie odbudowany i poświęcony 19 stycznia 1964 roku. Niestety, w trakcie prac zrezygnowano z odtworzenia oryginalnej formy hełmu wieży. Z kolei po stronie wschodniej dobudowano zakrystię w odmiennej konwencji stylistycznej, nie komponującej się z zabytkowym charakterem świątyni. Z historycznego wystroju i wyposażenia zachowała się jedynie piaskowcowa płyta epitafijna pochodząca z 1 ćwierci XVII wieku, poświęcona Wolfowi von Bornstedtowi, jednemu z właścicieli tutejszych dóbr ziemskich. Zabytek ten w ostatnim czasie został poddany pracom konserwatorskim.

Pałac

Budynek zlokalizowany jest w północno-wschodniej części miejscowości, w sąsiedztwie założenia folwarcznego ze starszym parterowym dworem właścicieli majątku. Budowla połączona jest w sensie kompozycyjnym z założeniem parku krajobrazowego znajdującym się po stronie południowo-wschodniej. Obiekt usytuowany jest po północnej stronie drogi wiejskiej prowadzącej do Ogardzkiego Młyna. Przed elewacją frontową pałacu rośnie szpaler lip, od strony elewacji tylnej znajduje się taras założony na skarpie zabezpieczonej masywnym murem oporowym. Budowla została założona na planie wydłużonego prostokąta usytuowanego na osi wschód-zachód z pseudoryzalitami w osiach elewacji podłużnych. Jest to budynek murowany z cegły ceramicznej, o tynkowanych elewacjach. Został częściowo podpiwniczony, posiada dwie kondygnacje z poddaszem, nakryty jest dachem czteropłociowym. Elewacje podłużne są trzynastoosiowe, z reprezentacyjnymi wejściami w pseudoryzalitach, elewacje boczne dwu- i trzyosiowe. Elewacje opięte są w narożnikach budynku oraz w narożnikach ryzalitów kompozytowymi pilastrami w porządku kolosalnym, dźwigającymi belkowanie. Poziomymi elementami artykulacji jest gzyms cokołowy, podokienny oraz w górnej partii pseudobelkowanie z prostokątnymi płycinami o motywie kwiatowym i z gzymssem koronującym z kroksztynami. Pseudoryzalit w elewacji frontowej - południowej zwieńczony jest herbem von Blankensee. Z kolei pseudoryzalit w elewacji tylnej - północnej zwieńczony został trójkątnym naczółkiem z akroterionem, w polu którego umieszczono dekorację roślinną oraz herb rodowy właścicieli. Pierwotnie elewacje pałacu były zdobione boniowaniem, zamknięte balustradą tralkową oraz zwieńczone w narożnikach akroterionami. Pierwotny układ wnętrza pałacu został w części zatarty. Stolarka okienna i drzwiowa jest w całości wtórna. W pomieszczeniach pałacu z oryginalnego wystroju i wyposażenia przetrwała jedynie klatka schodowa z balustradą oraz fragmentem boazerii. W budynku zachowane zostały podłogi deskowe oraz parkiet. Obecnie w pałacu znajdują się mieszkania komunalne.

Dwór

Budynek znajduje się w północno-wschodniej części miejscowości, na wschód od założenia folwarcznego oraz na północ od eklektycznego pałacu. Dwór został wzniesiony na początku XIX wieku. Obiekt usytuowany jest na wyniesieniu terenu. Przed elewacją frontową zasadzono drzewa przesłaniające częściowo budynek. Dwór założony został na osi północ-południe. Jest to obiekt murowany z cegły o tynkowanych elewacjach. Budowla jest parterowa, częściowo podpiwniczona, z użytkowym poddaszem, nakryta dachem naczółkowym z oknem powiekowym ponad wejściem głównym. Elewacja frontowa została zakomponowana jako dziewięcioosiowa, z otworami okiennymi prostokątnymi i owalnymi, ujmującymi wejście główne. Przed wejściem znajduje się drewniany ganek nakryty dachem dwuspadowym. Weranda poprzedza wejście do niewielkiej, czworobocznej sieni, skomunikowanej z poprzecznym korytarzem, w której umieszczono zabiegową klatkę schodową prowadzącą na poddasze. Z korytarza w parterze prowadzą przejścia do dziewięciu pomieszczeń mieszkalnych oraz dwóch kuchni. W budynku dworu zachowała się częściowo historyczna stolarka klatki schodowej oraz stolarka okienna i drzwiowa.

Park pałacowy

W kompozycji parku wyróżniają się pagórek widokowy i dwie altany lipowe. Pagórek widokowy został usypany przy okazji plantowania terenu parku. Kompozycyjnie z wyniesieniem związana jest aleja grabowa, prowadząca od narożnika parku do środka kopca, gdzie uformowana została altana lipowa. Od tego miejsca na osi wschód-zachód rozplanowano jeszcze dwie altany lipowe, utworzone z 7 drzew posadzonych pierścieniowo. Na terenie założenia znajduje się kilka swobodnych grup starodrzewia, złożonych głównie z lip i kilku pojedynczych drzew, takich jak: sosna wejmutka, orzech i klon, które uzupełniają drzewostan i nadają założeniu charakter parku krajobrazowego. Otwarte tereny parku, liczne polany i wnęki mają pokrywą trawiastą, w części północnej - łąkową. Teren ten jest silnie zachwaszczony. Park nie pełni obecnie żadnych funkcji. Umownym wejściem jest droga publiczna przecinająca park.

Spichlerz

Budynek spichlerza należy do zespołu folwarcznego i stanowi zamknięcie dziedzińca gospodarczego po stronie zachodniej. W sąsiedztwie zlokalizowany jest dwór dawnych właścicieli tutejszych dóbr ziemskich. Spichlerz to najstarszy i zarazem najcenniejszy budynek założenia,

wzniesiony prawdopodobnie pod koniec XIX wieku. Obiekt założony został na planie wydłużonego prostokąta na osi północ-południe. Jest to budowla wzniesiona z łamanego kamienia, o bielonych wapnem elewacjach, dwukondygnacyjna, nakryta ceramicznym, dwuspadowym dachem naczółkowym. Od strony wschodniej, w połaci dachowej umieszczony jest żuraw zawierający pierwotnie mechanizm dźwigowy.

Czworak

Budynek zlokalizowany jest pośrodku miejscowości, na niewielkim wyniesieniu terenu, w pobliżu wjazdu na teren folwarczny. Obiekt jest założony na planie czworobocznym, wzniesiony z łamanego kamienia polnego. W sensie architektonicznym jest to budowla dwukondygnacyjna, prostopadłościenna, nakryta dwuspadowym dachem o niewielkim nachyleniu połaci. Pokrycie dachowe stanowi papa bitumiczna. Elewacja frontowa została zakomponowana jako pięcioosiowa z wejściem umieszczonym w środkowej osi. Na detal architektoniczny składają się ceramiczne fryzy, opaski okienne oraz gzymsy koronujące. Elewacje budynku zdobione są wzorami geometrycznymi ułożonymi z różnokolorowych kamieni. W szczycie zachodnim znajduje się równoramienna gwiazda z inicjałami właściciela majątku ziemskiego: „GB” oraz datą budowy: „1866”. Stolarka okienna i drzwiowa nie zachowały się. Budynek jest nieużytkowany.

OGARDZKI MŁYN (niem. Wugartener Mühle)

Osada śródleśna zlokalizowana w północno-wschodniej części gminy nad rzeką Ogardną, przy granicy z gminą Dobiegniew. Ogardzki Młyn wchodzi w skład Ogardów i położony jest przy drodze z Ogard do Kolska i Chomętowa. Osada została po raz pierwszy wymieniona w 1337 roku. Hennig von Harsleben, właściciel dóbr ogardzkich, posiadał pięć lekkich funtów dochodu z tutejszego młyna. W 1361 roku w Ogardzkim Młynie doszło do rozstrzygnięcia sporu między cystersami z Bierzwnika oraz Janeke i Hennigiem Segefeldami o granice lasu folwarku Meusdorf. W 1441 roku Lodike Letenin z Ogardów sprzedał Krzyżakom Ogardzki Młyn wraz ze stawem oraz przynależnymi mu dochodami w zbożu. Nie wiadomo, kiedy osada została opuszczona, a następnie odbudowana. W okresie nowożytnym wzmiankuje się tutaj młyn i tartak należący do rodziny von Brand i von Bornstedt. Pod koniec XVIII wieku wzniesiono założenie młyńskie, należące do właścicieli majątku ziemskiego w Ogardach. Założenie to zachowane jest w swym oryginalnym kształcie do obecnych czasów. Przy drodze z Ogardów do Ogardzkiego Młyna znajdują się relikty dawnego cmentarza osady młyńskiej.

Młynarzówka

Budynek młynarzówki leży w obrębie założenia młyńskiego, po południowej stronie drogi z Ogardów do Chomętowa, przy ujściu Ogardnej do Stawu Młyńskiego. Jest to budowla wzniesiona w końcu XVIII wieku w konstrukcji ryglowej z ceramicznym, oryginalnie tynkowanym wypełnieniem

pół międzyryglowych. Obiekt jest podpiwniczony, parterowy, nakryty wysokim dachem dwuspadowym. Elewacja frontowa została zakomponowana jako siedmioosiowa z wejściem w centralnej osi. W okresie powojennym przy szczycie wschodnim istniała dobudówka mieszcząca koło młyńskie, a następnie turbinę elektryczną. Obok, po stronie zachodniej, znajduje się mniejszy budynek wzniesiony w tym samym czasie, stanowiący zapewne mieszkanie pracowników młyńskich. Obiekt jest użytkowany i służy jako budynek mieszkalny.

Budynek mieszkalny

Budynek mieszkalny należący do założenia młyńskiego, usytuowany jest po południowej stronie drogi z Ogardów do Kolska i Chomętowa, w pobliżu ujścia Ogardnej do Stawu Młyńskiego. Jest to budowla wzniesiona pod koniec XVIII wieku jako budynek mieszkalny

pracowników młyńskich. Obiekt posadowiony jest na kamiennej podbudowie, wykonany w konstrukcji ryglowej z ceramicznym, tynkowanym wypełnieniem pół międzyryglowych. Obiekt jest częściowo podpiwniczony, parterowy, prostopadłościenny, nakryty dachem dwuspadowym z naczółkami. Pokrycie połaci dachowych stanowi eternit. Elewacja frontowa jest zakomponowana jako symetryczna, pięćosiowa z wejściem w centralnej osi. Obok, po stronie wschodniej znajduje się ryglowy budynek młynarzówki, prawdopodobnie wzniesiony w tym samym czasie. Budynek posiada stolarkę okienną zarówno historyczną, drewnianą, jak i współczesną. Obiekt jest użytkowany i służy jako budynek mieszkalny.

PIASTOWO (niem. Bachmannshof)

Osada zlokalizowana jest w odległości 1,5 km na północny zachód od Strzelc, przy drodze polnej do Wielisławic. Niemiecka nazwa wywodzi się od nazwiska właścicieli. Piastowo założono jako folwark zapewne w końcu XVIII lub na początku XIX wieku. Majątek wchodził w skład strzeleckiego okręgu miejskiego. W 1817 roku należał do Johanna Heinricha Bachmanna, mistrza piekarskiego i rajcy miasta Strzelce. W latach 1848-1853 stanowił własność wdową. W 1853 roku jako właściciel wymieniony został Johann Heinrich Wilhelm Bachmann. Od 1886 roku należał do jego czworga dzieci, a w 1892 roku całość objął radca Friedrich Bachmann, który zapewne wybudował dwór.

Dwór

Budynek znajduje się w ramach założenia folwarcznego, naprzeciw wjazdu na teren dziedzica gospodarczego. Jest to budowla założona na planie prostokątnym, murowana z kamienia i cegły, o tynkowanych elewacjach. W sensie architektonicznym jest to obiekt podpiwniczony, parterowy, prostopadłościenny, nakryty dachem dwuspadowym. Pokrycie połaci dachowych stanowi eternit. Elewacja frontowa została zakomponowana jako symetryczna, dziewięcioosiowa z wejściem w osi centralnej, poprzedzonym schodami. Stolarka okienna i drzwiowa drewniana, oryginalna. Obiekt posiada istotne wartości architektoniczno-przestrzenne, stanowi cenny przykład budownictwa rezydencjonalnego z przełomu XIX i XX wieku.

PIELICE (niem. Pehlitz)

Miejscowość położona jest w odległości 9 km na północny wschód od Strzelc. Wieś zlokalizowana jest przy drodze z Lipich Gór do Ogardzkiego Młyna i przy lokalnej drodze do Ogardów. Jej nazwa ma pochodzenie słowiańskie i oznacza pielesze, legowisko lub ustronną kryjówkę. Wieś posiada układ przestrzenny wielodrożnicy. Po raz pierwszy miejscowość została wymieniona w 1337 roku. Stanowiła wówczas majątek rodu von Hersleben. W późnym średniowieczu wieś pozostawała opuszczona. W 1572 roku wymienia się Joachima i Zabela von Bornstedta. Zabel pochodził z Długiego, natomiast Joachim mieszkał w swojej części Pielic. Z kolei w 1643 roku jako właściciele wymienia się von Bornstedtów i Papsteinów. W 1715 roku część majątku należała do dwóch synów zmarłego majora von Vorhauera. Jeden z braci - Rudolf Ehrenteich, będący w służbie szwedzkiej, poległ prawdopodobnie w bitwie pod Wschową w 1706 roku, ale nadal był uznawany za zaginionego. Majątkiem zarządzał kadet Heinrich Ehrenteich von Vorhauer. Druga część dóbr pielickich należała do Christophu Kraulego, a od 1718 roku do wdowy po nim. W 1763 roku majątek znajdował się w rękach Theodore Elisabeth von Kökeritz. W 1780 roku przeszedł na własność barona von Neckerna. Dwa lata później Pielice były już w posiadaniu Melchiora barona von Dyherrna, zaś od 1787 roku - inspektora Thomasa. W 1796 roku znalazły się w rękach mieszczańskiej rodziny Rehmannów. Początkowo, od 1802 roku należały do Daniela Rehmana, a następnie od 1831 roku do Hansa Wilhelma. W 1866 roku dobra ziemskie stały się własnością Knobelsdorffów z Lipich Gór. Do 1896 roku majątek należał do radcy i rotmistrza w stanie spoczynku Hugona Franza Leopolda von Knobelsdorffa-Brenkenhoffa, a potem do wdowy po nim - Hedwigi z domu von Wedel. W 1901 roku majątek objął ich syn, rotmistrz w stanie spoczynku Hermann von Knobelsdorff-Brenkenhoff. We wsi zachowały się: ryglowy kościół, część zabudowy folwarcznej ze stodołą i gorzelnia oraz niewielki, 2,5-hektarowy park podworski przechodzący w naturalny las. Jest to założenie o luźnym charakterze i różnorodnych nasadzeniach. W jego obrębie znajduje się lipa drobnolistna, kasztanowiec, dąb szypułkowy, wiąz szypułkowy, grab, buk, jesion, klon zwyczajny, jabłoń oraz świerk.

Kościół filialny p.w. Matki Bożej Nieustającej Pomocy

Kościół wzniesiony został w końcu XVIII lub na początku XIX wieku. Zlokalizowany jest pośrodku miejscowości, przy skrzyżowaniu dróg wiejskich, w obrębie dawnego cmentarza parafialnego. Założony został na planie prostokątnym na osi wschód-zachód. Jest to budowla ryglowa, jednonawowa, z nadbudowaną po stronie zachodniej wieżą dzwonniczą. Korpus nakryty został dachem trzyspadowym, wieża - czterospadowym hełmem krytym dachówką ceramiczną karpiówką. Elewacja zachodnia została przemurowana w końcu XIX wieku cegłą ceramiczną i jest zdobiona kolistymi blendami oraz tarczą zegarową w zwieńczeniu. Elewacje boczne zakomponowane zostały jako trzyosiowe, wschodnia jako dwuosiowa. Wewnątrz zachowały się: historyczny ołtarz przekształcony w okresie powojennym, drewniana chrzcielnica, pasyjka oraz spiżowy dzwon wykonany w 1619 roku w ludwisarni Otto Albrechta w Gorzowie. Po II wojnie światowej świątynia została przejęta przez katolików i poświęcona w 1956 roku. W wyniku nieprzemyślanego remontu wnętrze straciło swój pierwotny charakter poprzez założenie boazerii na ścianach i stropie.

Dzwon Otto Albrechta

W obrębie zakrystii kościoła znajduje się dzwon ludwisarza Otto Albrechta z Gorzowa odlany w 1619 roku. Na czapie dzwonu umieszczono dekorację złożoną z arkadek z motywem liści akanthu oraz perełkowania. Na płaszczu znajduje się inskrypcja ludwisarza *OTTO ALBRECHT HAT MIC GEGOSSEN. LANDS-BERG 1619* oraz inskrypcja z nazwiskami fundatorów z rodziny von Bornstedt. Dzwony tego ludwisarza znajdowały się m.in. w kościołach w Gliźnie, Zemsku i Żubrowie k. Sulęcina.

Gorzelnia w zespole folwarcznym

Budynek gorzelnii zlokalizowany jest w ramach zespołu folwarcznego, położonego we wschodniej części miejscowości. Budowla wzniesiona została pod koniec XIX wieku. Gorzelnia założona jest z kilku prostopadłościennych elementów i wykonana została z cegły ceramicznej na zaprawie wapiennej. Budynek główny jest dwukondygnacyjny, z parterowymi dobudówkami, nakryty dachem dwuspadowym oraz dachami jednospadowymi, powiązany z kominem nad przybudówką po stronie wschodniej. Pokrycie połaci dachowych stanowi dachówka ceramiczna karpiówka układana w koronkę oraz papa. Budynek posiada istotne wartości architektoniczno-przestrzenne.

Budynek mieszkalny

Budynek wzniesiono na początku XIX wieku. Zlokalizowany jest pośrodku miejscowości, przy skrzyżowaniu ulic wiejskich, obok kościoła. Budowla usytuowana jest kalenicowo w stosunku do drogi, wzniesiona w konstrukcji ryglowej z ceglany wypełnieniem pól międzyryglowych, na kamiennej podmurówce. Obiekt jest parterowy, podpiwniczony, prostopadłościenny, nakryty dachem dwuspadowym. Pokrycie połaci dachowych stanowi dachówka ceramiczna. Elewacja frontowa została zakomponowana jako trzyosiowa z wejściem w środkowej osi. Stolarka okienna jest wtórna.

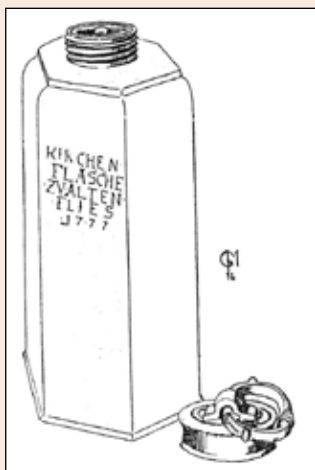
PRZYŁĘG (niem. Altenfliess)

Wieś ulicówka zlokalizowana w odległości 7 km na północny zachód od Strzelec, przy drodze do Gorzowa. Znajduje się na skraju Puszczy Gorzowskiej, u ujścia rzeki Sarbiny do Pełcza. Nazwa miejscowości wywodzi się prawdopodobnie od nazwiska rodu rycerskiego Oldenfliet. W 1337 roku wzmiankowany był tutaj niejaki von Blankenburg, który pobierał 5 szylingów czynszu oraz posiadał młyn wodny. Wieś liczyła 40 łanów, w tym cztery łany stanowiące uposażenie proboszcza. Świadczy to pośrednio o istnieniu we wsi kościoła parafialnego. Dalsze losy miejscowości nie są znane. W 1499 roku Joachim i Albrecht Hohenzollern nadali Przyłęg Radzie Miasta Strzelce wraz z młynem, prawem wyrębu drewna, wodami i innymi przywilejami. Od tego czasu wieś należała wyłącznie do Strzelec. W pobliżu miejscowości margrabiowie posiadali dworek myśliwski, przebudowywany w 1589 roku. Później mieściło się w nim leśnictwo. Miejscowość ucierpiała w czasie działań wojny 30-letniej i ponownie w czasie wojny 7-letniej, kiedy została doszczętnie spalona przez Rosjan. Następnie przeszła na prawo olęderskie. Było tu wówczas 14 gospodarstw chłopskich oraz 10 gospodarstw zagrodniczych. W latach 20. XX wieku istniało we wsi 16 dużych gospodarstw rolnych.

**Kościół filialny
p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa**

Kościół wybudowany został w 1803 roku. Zlokalizowany jest pośrodku miejscowości na niewielkim wyniesieniu terenu. Świątynia znajduje się w obrębie dawnego cmantarza. Jest to obiekt wzniesiony z łamanego kamienia i cegły, pierwotnie o tynkowanych elewacjach zdobionych lizenami oraz opaskami ujmującymi otwory okienne i drzwiowe. Kościół założony został na planie prostokątnym z nadbudowaną po stronie zachodniej czworoboczną wieżą dzwoniczą. Elewacje podłużne zakomponowano jako czteroosiowe, wschodnia jest dwuosiowa. Korpus nawowy nakryty jest dachem trzyspadowym, natomiast wieża dzwonicza wysokim dachem czterospadowym. Wejście

do świątyni znajduje się w elewacji zachodniej i południowej. Na uwagę zasługują oryginalna stolarka drzwiowa wraz z okuciami. Wewnątrz zachowała się historyczna ambona i chrzcielnica oraz ławki. Kościół poświęcono w obrządku rzymsko-katolickim w dniu 3 maja 1948 roku. W trakcie ostatniej modernizacji elewacje kościoła utraciły swój oryginalny charakter wskutek zbitcia tynków wraz z detalem architektonicznym. Niewłaściwie postąpiono również z wnętrzem świątyni, w którym wymurowano pomieszczenie zakrystii.

Do 1945 roku w kościele w Przyłęgu znajdowało się bogate wyposażenie. Na rysunkach prezentowany jest cynowy kielich oraz butla na wodę. Przedmioty zostały wykonane przez strzeleckiego konwisarza pod koniec XVIII wieku i składały się na wyposażenie wcześniejszej świątyni. Obiekty nie zachowały się do dzisiejszych czasów.

Budynek mieszkalny

Obiekt wzniesiono na początku XIX wieku. Zlokalizowany jest w północnej części miejscowości, przy głównej arterii komunikacyjnej. Założony został na planie prostokątnym i wzniesiony w konstrukcji ryglowej z częściowo wtórnie przemurowanymi ścianami. Budowla w sensie architektonicznym jest parterowa, prostopadłościenna, nakryta wysokim, dwuspadowym dachem z naczółkami. Pokrycie połaci dachowych stanowi dachówka ceramiczna. Elewacja frontowa o wtórnej kompozycji, dwuosiowa, z zamurowanymi otworami okiennymi i drzwiowym, z powiększonym jednym z otworów okiennych. Obecnie wejście znajduje się od strony elewacji tylnej. Obiekt posiada zróżnicowaną, wtórną stolarkę okienną i częściowo zachowane okiennice.

SIDŁÓW (niem. Zeitlow)

Osada zlokalizowana jest w odległości 2 km na wschód od Strzelec, przy drodze do Gardzka. Sidłów założony został prawdopodobnie pod koniec XVIII lub na początku XIX wieku. W sensie administracyjnym znajdował się w ramach strzeleckiego okręgu miejskiego i stanowił folwark miejski. Od 1860 roku prawdopodobnie znajdował się w dzierżawie Hermanna Theodora Emanuela Mierendorfa. Po jego śmierci majątek przejął w 1882 roku syn Hermann Mierendorf, który dopiero od 1902 roku wymieniany jest jako właściciel. Po 1945 roku majątek został znacjonalizowany. Pozostałością założenia folwarcznego jest czworoboczny dziedziniec wyznaczony XIX-wiecznymi obiektami gospodarczymi wzniesionymi z kamienia i cegły, krytymi ceramicznymi, dwuspadowymi dachami. W skład założenia wchodzi też pozostałości parku dworskiego ze stawem oraz ogrodu warzywnego. W parku przeważają drzewa liściaste, w tym dęby, lipy i kasztanowce. Do cenniejszych nasadzeń należy sosna wejmutka, tulipanowiec amerykański i oliwnik wąskolistny. Natomiast szpaler kasztanowców rosnący przy drodze dojazdowej po zachodniej stronie parku, stanowi cenny przykład historycznych nasadzeń.

Gołębnik

Budowla znajduje się w obrębie założenia folwarcznego, pośrodku czworobocznego dziedzińca. Gołębnik został wybudowany w 1909 roku, o czym świadczy data na wiatrowskazie. Obiekt założony jest na planie ośmiobocznym i nakryty jest ośmiopłociowym hełmem krytym dachówką ceramiczną karpówką i ozdobnymi gąsiorami. Całość wieńczy gałka z misternie wykutym wiatrowskazem. Gołębnik złożony jest z dwóch kondygnacji: dolnej o ceglanych ścianach oraz górnej wykonanej w konstrukcji ryglowej, dołem z ceramicznym wypełnieniem pól międzyryglowych i powyżej oszalowanej deskami, ze starannym wykończeniem ciesielskim. Budowla do dzisiaj pełni swoją oryginalną funkcję.

SŁAWNO (niem. Schönfeld)

Wieś pofolwarczna położona w odległości 3,5 km na południowy wschód od Strzelce. Miejscowość po raz pierwszy wymieniona w księdze ziemskiej margrabiego Ludwika w 1337 roku, gdzie określona została jako opuszczona. Ponownie wymieniono ją w 1499 roku, a jej opuszczone pola margrabia przekazał miastu Strzelce. Rada Miejska założyła tam folwark oddawany w dzierżawę, przekształconą z czasem w dzierżawę wieczystą. Jednym z dzierżawców był Abraham Nicol, wymieniony w 1799 roku. Następnie folwark został przekształcony w odrębny majątek ziemski, który w 1850 roku nabył Heinrich August von Langenn-Steinkler, właściciel majoratu z siedzibą w pobliskiej Brzozie. Rodzina ta do czasu II wojny światowej była w posiadaniu majątku, który po 1945 roku został znacjonalizowany. We wsi zachował się dwór, relikty parku podworskiego oraz zabudowania folwarczne. W sołectwie Sławno znajduje się zlokalizowany w odległości 2 km na południowy zachód od Strzelce przysiółek Ciecierzyn (niem. Arndsthoft). Pierwotnie był to folwark należący do majątku ziemskiego w Sławnie. Założony został w 2 połowie XIX wieku na planie czworoboku.

*Albert Guse, Dwór w Sławnie, lata 20. XX wieku***Dwór**

Budynek dworu znajduje się w centralnej części wsi, w obrębie zespołu folwarcznego. Obiekt zamyka dziedziniec od strony wschodniej i powiązany jest kompozycyjnie z założeniem parkowym, zachowanym w stanie szczątkowym. Budowla jest podpiwniczona, murowana z kamienia i cegły. Powstała w dwóch etapach: w połowie XIX wieku oraz pod koniec XIX wieku. Południowa partia obiektu - wcześniejsza, ustawiona szczytem do drogi, jest dwukondygnacyjna, o tynkowanych elewacjach, nakryta dachem dwuspadowym. Drugim elementem jest skrzydło północne, o nietynkowanych elewacjach z wejściem od strony ogrodu, znajdujące się w tylnej elewacji dworu. Wewnątrz w znacznej mierze zachował się oryginalny wystrój, w tym stolarka drzwiowa, schody, boazerie oraz sztukaterie w pomieszczeniach reprezentacyjnych, a także w sypialniach.

Budynek dawnej rządcówki

Budynek dawnej rządcówki znajduje się w centralnej części wsi, w sąsiedztwie zespołu folwarcznego, przy skrzyżowaniu ulic wiejskich. Budowla założona została na planie wydłużonego prostokąta, na osi wschód-zachód. Obiekt zrealizowany jest w technice

tradycyjnej, murowanej, z kamienia i cegły, o tynkowanych elewacjach. W sensie architektonicznym jest to obiekt parterowy, podpiwniczony, prostopadłościenny, nakryty dachem dwuspadowym z naczółkami. Pokrycie połaci dachowych stanowi dachówka ceramiczna karpieńska układana w koronkę. Elewacja frontowa jest zakomponowana jako rytmiczna i symetryczna, z centralnie umieszczonym trójkątnym frontonem w partii połaci dachowej, nakrytym dachem dwuspadowym z naczółkiem. Stolarka okienna jest zróżnicowana stylistycznie, w tym współczesna, pozbawiona podziałów kompozycyjnych. W budynku częściowo zachowały się okiennice.

SOKÓLSKO (niem. Falkenstein)

Miejscowość zlokalizowana jest w odległości 6 km na północny zachód od Strzelca, przy drodze do Choszczyna. Po raz pierwszy wzmiankowana została w 1337 roku w księdze ziemskiej margrabiego Ludwika Wittelsbacha jako Valkenstein. Z tego czasu zachował się układ przestrzenny wraz z owalnicą, w obrębie której znajduje się kościół oraz relikwiarz cmentarza. Miejscowość w 1337 roku liczyła 40 łanów ziemi, z czego cztery łany stanowiły uposażenie parafii. Można więc wnioskować, że istniał tutaj wówczas kościół. Od XIV wieku wieś stanowiła własność rycerską rodziny von Sanitz. W 1571 roku wzmiankowanymi są bracia i kuzynostwo von Sanitz. Dobra ziemskie były rozdrobione i znajdowały się w rękach przedstawicieli kilku linii tego rodu. W 1715 roku część majątku była w posiadaniu Joachima Bernda von Schönebecka, podczas gdy inna część pozostawała w rękach Karla Heinricha von Sanitza z Bobrowka. W połowie XVIII wieku miejscowość znalazła się w posiadaniu rodziny von der Marwitz. W 1797 roku od starosty strzeleckiego Christiana von der Marwitza majątek nabył Karl Wilhelm von Knobelsdorf. Od 1804 roku znajdował się w posiadaniu kapitana Ernsta Geорга von Oertzena. W 1813 roku właścicielem był Johann Heinrich Gottlieb Brunkow, a następnie wdowa po nim. Kolejnymi właścicielami byli: Heinrich Gottlieb Brunkow, Karl Dudy, a w 1865 roku Hermann Badecke. Od wdowy po nim majątek nabyła Juliana baronowa von der Osten-Sacken-Sachsen. W latach 1896-1914 właścicielem był Paul Rossi, a następnie jego żona Sophie (z domu Jacobs). Ich syn Hans Rossi poległ podczas działań I wojny światowej. Tragedia rodzinna znalazła odbicie w fundacji witraży w kościele, które wykonano w 1919 roku. We wsi po zachodniej stronie owalnicy zachował się zespół dworsko-parkowy. Na uwagę zasługuje klasycystyczny dwór, powiązany w sensie kompozycyjnym z kościołem, a także zabudowania folwarczne tworzące obszerny, czworoboczny dziedziniec gospodarczo-reprezentacyjny. Z założeniem związany jest park dworski liczący 3,8 ha powierzchni. W jego obrębie występują w szczególności: klon zwyczajny, klon jawor, dąb szypułkowy, lipa drobnolistna, kasztanowiec, robinia oraz świerk pospolity. We wsi zachowały się zabudowania mieszkalne i gospodarcze z końca XIX i początku XX wieku.

Wizerunek kościoła w Sokółsku znajduje się na jednym z witraży umieszczonych w obrębie świątyni. Przedstawienie jest o tyle konkretne, iż można w sposób precyzyjny wskazać miejsce, z którego widok został wykonany.

Kościół filialny p.w. św. Stanisława Biskupa

Świątynia jest skromną budowlą wzniesioną z ceramicznej cegły, założoną na osi wschód-zachód. Powstała na początku XX wieku, zapewne w miejscu wcześniejszej budowli sakralnej. Założona na planie prostokątnym, jest jednonawowa, z nadbudowaną po stronie zachodniej wieżą dzwonniczą. Jest to kościół ceglany o tynkowanej elewacji frontowej. Elewacje boczne są trzyosiowe, wschodnia - dwuosiowa. Na historyczne wyposażenie i wystrój świątyni składa się późnośredniowieczny dzwon, barokowy ołtarz z 1 ćwierci XVIII wieku, empora, pełniące funkcję ławy patronackiej oraz niezwykle interesujące witraże. Ich tematyka jest zróżnicowana: obok przedstawień heraldycznych i alegorycznych w oknie wschodnim znajduje się przedstawienie upamiętniające poległego w I wojnie światowej syna właściciela majątku ziemskiego - Hansa Rossi z pochylającym się nad nim aniołem śmierci. Kościół został poświęcony w obrządku rzymsko-katolickim w dniu 6 stycznia 1956 roku.

Dzwon Mertena Jacoba

Na wieży kościelnej umieszczony jest późnogotycki dzwon Mertena Jacoba z 1511 roku. Ludwisarz ten, jak się przypuszcza, pochodził z Chojny i działał w latach 1496-1522 na terenie Nowej Marchii, w Wielkopolsce i na Pomorzu Zachodnim. Dzwon posiada gmerk ludwisarza oraz minuskułową inskrypcję: *ihesus nasaranus rex iudeorum a (nno) d(omini) m ccc xi*. Obiekt charakteryzuje się dużą starannością wykonania. Dzwony wykonane przez Mertena Jacoba zostały ufundowane m.in. dla kościołów w Gorzycy i Osiecku k. Bledzewa, w Bledzewie, Raławiu k. Gorzowa i Rzecku k. Choszczyna.

W kościele znajdują się cztery witraże ufundowane w 1919 roku przez właścicielkę tutejszego majątku ziemskiego Sophie Rossi. Zostały wykonane w cenionej pracowni C. Buscha w Berlinie-Südende. Na szczególną uwagę zasługuje przedstawienie poległego w trakcie I wojny światowej dziedzica majątku Hansa Rossiego z pochylonym nad jego zwłokami aniołem śmierci. Inny z witraży przedstawia herby szlacheckie kolejnych właścicieli dóbr ziemskich.

Dwór

Dwór w Sokółsku jest dość skromny. Budowla znajduje się pośrodku miejscowości, w ramach zespołu folwarcznego, na osi kościoła. Po stronie zachodniej założono niewielki park w typie krajobrazowym. Dwór wybudowano na początku XIX wieku z inicjatywy właścicieli tutejszego majątku ziemskiego. Jest to budowla założona na planie prostokątnym na osi północ-południe. Obiekt jest murowany, tynkowany, częściowo podpiwniczony, parterowy, nakryty dachem dwuspadowym z naczółkami. Elewacja frontowa - wschodnia jest jedenastoosiowa z wejściem w osi centralnej i trójkątną mansardą w połaci dachowej z tarczą zegarową. Do północno-zachodniego narożnika dostawiona jest dwukondygnacyjna oficyna nakryta dachem dwuspadowym. W dworze zachowały się oryginalna stolarka drzwiowa i częściowo stolarka okienna. W trakcie kolejnych modernizacji elewacje zostały pozbawione detalu architektonicznego, w tym w szczególności boniowania oraz po części opasek okiennych i drzwiowych.

STRZELCE KLASZTORNE (niem. Friedeberger Klostegut)

Miejscowość zlokalizowana jest 1 km na północny wschód od Strzelec. Osada obejmuje dawny majątek klasztorny, a następnie szlachecki. Pierwotnie był tu bowiem folwark klasztoru augustianów strzeleckich. Po sekularyzacji dóbr kościelnych w XVI wieku majątek znalazł się w rękach prywatnych. Od 1680 roku był w posiadaniu rodziny Berger. Wiadomo, że Georg Friedrich Berger zbył go na rzecz Jacoba Zastrow. W 1797 roku majątek należał do Heinricha Christiana Nehse, a trzy lata później do Geoga Brömse. W 1812 roku właścicielami stali się radczynie Preuss, Charlotte Henriette z domu Voigt oraz Friedrich Wilhelm Strauch. W 1817 roku jako właściciel wymieniany był: Friedrich Wilhelm Mellin, w 1830 - Friedrich Schlessner, w 1850 - Johann Karl Ludwig Klütz. Od 1861 roku posiadłość należała do Christiana Friedricha Pagela, który wybudował tutaj dwór i założył ogród. Po 1945 roku posiadłość przekształcono we własność komunalną, a następnie znacjonalizowano. W miejscowości zachował się dwór, który częściowo utracił swój oryginalny charakter.

Dwór

Budowla została wzniesiona w 3 ćwierci XIX wieku z inicjatywy Christiana Friedricha Pagela. Dwór znajduje się pośrodku miejscowości, w sąsiedztwie relikwów ogrodu i dawnego założenia folwarcznego. Założony został na osi wschód-zachód jako murowany, ceglany, o otynkowanych elewacjach.

Budowla jest parterowa, podpiwniczona, nakryta dachem dwuspadowym. Pokrycie połaci dachowych stanowi dachówka ceramiczna karpiówka i dachówka ceramiczna zakładkowa. Elewacja frontowa została zakomponowana jako dziewięćosiowa z prostokątnymi otworami okiennymi i wejściem umieszczonym pośrodku elewacji. Na wystrój architektoniczny składa się opracowanie otworów okiennych i gzyms koronujący. W budynku dworu dominuje stolarka współczesna, plastikowa, nawiązująca do historycznej kompozycji.

TUCZNO (niem. Schönrade)

Miejscowość położona jest w odległości 11 km na północ od Strzelca, przy drodze do Choszczna. Wieś założona została na planie wielodrożnicy. Po raz pierwszy wzmiankowana była w 1304 roku, kiedy to Ulryk de Bilrebeke nadał cysterkom pełczyckim dochody z kościoła w Tucznie oraz 100 grzywien lekkich fenigów, w zamian za przyjęcie do klasztoru jego trzech starych ciotek. W 1337 roku w księdze ziemskiej margrabiego Ludwika wzmiankowano Ludekina Jessekowa jako właściciela 10 łanów ziemi. Margrabia Ludwik Rzymski w 1361 roku nadaje dochód z 10 łanów w Tucznie bractwu kalendowemu w Strzelcach i jego ołtarzowi p.w. św. Piotra i Pawła w kościele parafialnym. W 1499 roku wymienieni byli w Tucznie Claus, Burghard i Georg von Schöning, choć wkrótce również znajdowały się tutaj posiadłości von Brandów. W rękach rodu von Schöning miejscowość pozostawała do 1836 roku. Najwybitniejszymi spośród nich byli marszałek polny Hans Adam von Schöning (zm. w 1696 r.) oraz Friedrich Wilhelm von Schöning, starosta powiatu gorzowskiego, założyciel lubiatowsko-janczewskiej linii tego rodu. Ostatnim właścicielem majątku spośród tego rodu był Helmuth Albrecht von Schöning (do 1836 roku). Następnie na krótko dzierżawił go Heinrich Bernhard Schneider. W 1837 roku tutejsze dobra ziemskie nabył Georg Ludwig von Wedemeyer, królewski radca dworu, joannita, kapitan w stanie spoczynku. Za jego czasów założono znaną i cenioną stadninę koni, istniejącą do czasu II wojny światowej. W 1867 roku majątek został przekształcony w majorat, na którego czele stanął Wilhelm Ludwig von Wedemeyer. W czasach jego syna Maxa wybudowano okazały pałac, zachowany do dnia dzisiejszego. W posiadaniu tej rodziny majątek pozostawał do 1945 roku. Ostatni właściciel dóbr ziemskich Franz Just von Wedemeyer został zastrzelony przez żołnierzy radzieckich.

W odległości 2 km na północny zachód od Tucznna, nad jeziorem Tuczeń znajduje się osada Tuczenko (niem. Tietzel Forsterei). Pierwotnie był to folwark założony na wykarczowanych obszarach Lasu Pluskocińskiego, który miasto Choszczno wydzierżawiło właścicielom majątków w Żabicku i Jarosławsku. Folwark założony został w 1739 roku przez Radę Miasta Choszczno. Było to gospodarstwo karczmarzkie przy jednym z ważnych traktów do Prus Wschodnich. W 1763 roku folwarki w Tuczenku i Pluskocinie zostały wydzierżawione kolonistom Hallmanowi z Dzierżazna Małego koła Piły. Na początku XIX wieku oba folwarki stanowiły własność kamery choszczeńskiej. W 1816 roku zostały wydzielone, a folwark w Tuczenku wykupiony i następnie zlikwidowany. W miejscu folwarku powstało leśnictwo. Obecnie na terenie osady znajduje się gajówka.

Pałac

Rezydencja została wzniesiona w stylu neoklasycystycznym w latach 1897-1899. Powstała z inicjatywy ówczesnego właściciela tutejszych dóbr ziemskich Maxa von Wedemeyer, według projektu znanego berlińskiego architekta Alfreda Messela (1853-1909). Inicjatywa właściciela majątku oraz daty roczne budowy umieszczone zostały nad portalem w portyku. Obiekt zlokalizowany jest w centralnej części miejscowości, w południowo-wschodniej partii parku krajobrazowego. W sąsiedztwie pałacu znajduje się oficyna oraz założenie folwarczne wytyczone na planie czworobocznym. Pałac jest murowany z cegły ceramicznej, podpiwniczony, dwukondygnacyjny, złożony z kilku brył, nakryty wysokimi dachami mansardowymi z lukarnami. Korpus budowli założono na planie prostokątnym ze skrzydłami bocznymi, z których południowe posiadają formę prostokąta, przedłużonego w kierunku północnym. Reprezentacyjny charakter posiada zwłaszcza elewacja zachodnia z umieszczonym w centralnej osi paradnym wejściem, ponad którym umieszczono balkon oraz trójkątny tympanon, w którego polu umieszczony został herb i panoplia. Przy skrzydle zachodnim znajduje się kolumnowy portyk z wejściem bocznym i tarasem. Również przy elewacji skrzydła południowego znajdują się tarasy. Budowla posiada bogatą kompozycję elewacji z rytmicznie rozmieszczonymi lizenami, wyznaczającymi podziały osiowe i dźwigającymi belkowanie. Wewnątrz zachował się dwutraktowy układ pomieszczeń, wystrój sali balowej, z parkietem, boazerią i dekoracyjnymi stiukami. Po II wojnie światowej majątek został znacjonalizowany a pałac zamieniono na biura PGR, mieszkania oraz dom kultury. Obecnie budowla znajduje się w rękach prywatnych. Rezydencja należy do cenniejszych tego typu realizacji w regionie.

Oficyna pałacowa

Budynek znajduje się w sąsiedztwie pałacu, po jego zachodniej stronie - w obrębie założenia parkowego. Jest to budowla murowana z kamienia i cegły, wzniesiona w połowie XIX wieku w stylu klasycystycznym. Obiekt wybudowano na planie czworobocznym. W sensie architektonicznym budowla oficyny jest podpiwniczona, dwukondygnacyjna z użytkowym poddaszem, nakryta dachem dwuspadowym, naczółkowym. Wejście znajduje się w elewacji wschodniej, w której mieści się również duża przeszklona weranda. Wewnątrz, z historycznego wyposażenia zachował się umieszczony w obrębie sieni okazały piec z kaflami przedstawiającymi motywy holenderskie. W ostatnich latach budynek został poddany gruntownemu remontowi.

Park krajobrazowy

Park krajobrazowy o powierzchni 8,5 ha stanowi element założenia rezydencjonalnego. Od strony północnej do pałacu prowadzi aleja lipowa z polaną. Założenie otoczone jest murem ceglany i siatką. W drzewostanie znaczny udział posiadają lipa drobnolistna, świerk, klon zwyczajny oraz dąb szypułkowy. Przeważają drzewa w wieku około 120 lat. Zachował się fragment alei głogowej oraz grabowej. Starodrzew jest bardzo zróżnicowany gatunkowo, wzbogacony drzewami ozdobnymi. Na szczególną uwagę zasługują wiekowe dąb czerwony, choina kanadyjska, sosna wejmutka oraz dąb szypułkowy.

Oficyna folwarczna

Budynek znajduje się w sąsiedztwie założenia pałacowo-parkowego, po jego północno-zachodniej stronie. Pierwotnie był to budynek mieszkalny pracowników folwarcznych. Wybudowany został pod koniec XIX wieku na planie prostokątnym w technice tradycyjnej, murowanej, z cegły ceramicznej na zaprawie wapiennej, o nietynkowanych elewacjach. W sensie architektonicznym budowla jest podpiwniczona, parterowa, prostopadłościenna, nakryta dachem dwuspadowym, naczółkowym z wystawką dachową od frontu. Pokrycie połaci dachowych stanowi eternit. Elewacja frontowa zakomponowana została jako ośmioosiowa, symetryczna, z dwoma wejściami umieszczonymi w skrajnych osiach. Częściowo zachowana jest stolarka okienna wraz z okiennicami. Obiekt jest elementem większego założenia. Niestety pozostałe budynki mieszkalne wskutek powojennych modernizacji utraciły swoje oryginalne wartości architektoniczne.

Alfred Messel - ur. 22 lipca 1853 r. w Darmstadt, zm. 24 marca 1909 r. w Berlinie. Niemiecki architekt i pedagog. Projektant pałacu w Tucznie. Studiował w latach 1873-1878 w Darmstadt, Kassel i Berlinie. Od 1896 roku prowadził pracownię architektoniczną. W 1904 roku został członkiem Pruskiej Akademii Sztuki w Berlinie. Początkowo tworzył pod wpływem historyzmu, stopniowo ewoluując ku modernizmowi. Za jego najlepszą realizację uważa się dom towarowy Wertheima w Berlinie z lat 1896-1904. Projektował też Landesmuseum w Darmstadt oraz rozbudowę gmachów muzealnych w Berlinie. Swoją twórczością wywarł znaczny wpływ na rozwój modernizmu w Niemczech, zwłaszcza na działalność Brunona Tauta.

WEŁMIN (niem. Buchwerder)

Miejscowość położona jest 8 km na południowy zachód od Strzelec, przy drodze do Gorzowa. Wieś założona została w latach 1772-1773 przez Radę Miasta Strzelec. Po raz pierwszy została wymieniona w opracowaniu historyczno-statystycznym z 1809 roku. Mieszkańcy należeli do kościoła parafialnego w Górkach Noteckich. Wieś liczyła wówczas zaledwie kilku komorników. W 1865 roku było tutaj 6 gospodarzy (każdy z nich posiadał zaprzęg konny) oraz 27 komorników. W 1939 roku istniało 78 gospodarstw domowych.

WIELISŁAWICE (niem. Widlenow)

Wieś położona jest 5 km na północny zachód od Strzelec, przy drodze do Barlinka. Po raz pierwszy została wymieniona w 1337 roku jako własność rycerska rodu von Sanitz. Były tutaj 64 łany, młyn i karczma oraz zapewne kościół. Prawdopodobnie wieś założono znacznie wcześniej, a jej oryginalne, owalnicowe rozplanowanie czytelne jest do dzisiaj. Z czasem dobra ulegały rozdrobnieniu, a w miejscowości znajdowały się co najmniej dwie siedziby szlacheckie. W 1608 roku właścicielami byli bracia Andreas, Kaspar i Otto von Sanitzowie. W 1672 roku Thomas von Sanitz zamienił czwartą część wsi z Christianem Heinrichem Appelmanem i Anne Eve Wernicke. W 1682 roku kolejni właściciele to: Bernd Friedrich oraz Thomas Ehrenteich i Heinrich von Sanitz. Inskrypcja na dzwonie z 1688 roku jako fundatorów wymieniała również Christianusa Henricusa Appelmanna i Anne Eve Wernicke. Wkrótce cały majątek przeszedł w posiadanie Dietrichów. W 1715 roku właścicielami była wdowa po Dietrichu oraz jego brat Johann Friedrich Dietrich, duchowny z Myśliborza. W 1716 roku wzięli oni potajemnie ślub w Polsce. Z tego też powodu J.F. Dietrich został odwołany z urzędu, ponieważ śluby pomiędzy powinowatymi w państwie pruskim były zakazane. W 1745 roku w posiadanie majątku wszedł Ernst von Saudach, który odsprzedał go trzy lata później kapitanowi Christophowi Ludwigowi baronowi von der Goltz. Ten z kolei wybudował w Wielisławicach kościół, w krypcie którego został pochowany w 1784 roku, obok swej małżonki. Świątynia została rozebrana w 1982 roku. W tym też czasie wzniesiono, niezachowany już, klasycystyczny, ryglowy dwór zlokalizowany w sąsiedztwie założenia folwarcznego. Kolejnym właścicielem dóbr był Anton Gottlieb baron von der Goltz, będący w latach 1771-1781 starostą powiatu strzeleckiego. Następnie majątek znalazł się w posiadaniu jego brata, kapitana Johanna Christiana, który sprzedał go w 1802 roku za kwotę 71.700 talarów zarządcy dóbr państwowych Augustowi Theodorowi Eisenhardtowi z Berlina. W 1819 roku majątek znalazł się w obrębie ordynacji Steinkellerów w Brzozie, która należała wówczas do Heinricha Augusta Sigismunda von Langenn-Steinkellera. W 1861 roku majątek w Wielisławicach objął Ernst Heinrich von Langenn-Steinkeller, który w 1868 roku przejął majątek w Brzozie. Kolejnymi właścicielami byli Max Friedrich oraz od 1899 roku Werner von Langenn-Steinkeller, wzmiankowany jeszcze w 1929 roku. Po II wojnie światowej majątek ziemski został znacjonalizowany.

Kościół w Wielisławicach został wzniesiony w konstrukcji ryglowej w latach 1756-1757 z fundacji Christiana Ludwiga von der Goltza. Była to budowla założona na planie prostokątnym ze strzelistą wieżą po stronie zachodniej. Obecna świątynia została wybudowana w latach 1982-1984 na fundamentach ryglowego, XVIII-wiecznego kościoła. Jest to budowla założona na planie prostokątnym z wyodrębnioną wieżą po stronie zachodniej. Obiekt jest murowany, tynkowany, nakryty dachem dwuspadowym. Pokrycie połaci dachowych stanowi blacha. Wewnątrz z historycznego wystroju i wyposażenia zachował się barokowy ołtarz, natomiast rzeźba anioła chrzcielnego została przeniesiona do kościoła p.w. św. Franciszka w Strzelcach.

Gorzelnia

Budynek gorzelnii zlokalizowany jest w ramach zespołu folwarcznego, położonego w południowo-wschodniej części założenia, poza dziedzińcem gospodarczym. Wzniesiony został pod koniec XIX wieku. Gorzelnia założona jest na planie prostokątnym na osi wschód-zachód. Budowla wzniesiona została z cegły ceramicznej na wysokiej podmurówce z łamanego kamienia polnego. Obiekt jest w całości podpiwniczony, dwukondygnacyjny, nakryty dachem dwuspadowym, powiązany z kominem nad przybudówką po stronie wschodniej. Elewacje są zakomponowane jako rytmiczne, z oryginalnie zachowanymi otworami okiennymi, zamkniętymi łukami odcinkowymi. Budynek jest obecnie częściowo adaptowany do funkcji mieszkalnych.

WILANÓW (niem. Wildenower Forsterei)

Miejscowość zlokalizowana jest 7 km na zachód od Strzelce, przy drodze z Wielisławic do Santoczna. Początek miejscowości dała siedziba nadleśniczego na rewir wielisławicki, wzmiankowanego w 1685 roku. Leśnictwo w Wilanowie podlegało wówczas domenie państwowej w Mironicach, natomiast młyn należał do majątku w Wielisławicach. W latach 1740-1785 zbudowano dom i stodołę. Było tu wtedy dwóch kolonistów gospodarujących na ośmiu morgach. W 1809 roku wspomina się leśniczówkę i kolonię złożoną z sześciu komorników. W XIX wieku miejscowość składała się z trzech części, które obejmowały leśniczówkę Pełczysko, zabudowania nadleśnictwa oraz osadę robotników leśnych. W 1885 roku znajdowało się tutaj 14 gospodarstw domowych, natomiast w 1939 roku odnotowano ich 20. W obrębie osady zachowały się zabudowania z końca XIX wieku oraz z okresu 20.-lecia międzywojennego. Na południowy wschód od osady znajduje się dawny cmentarz z zachowanymi nagrobkami oraz sosnowo-dębowym drzewostanem.

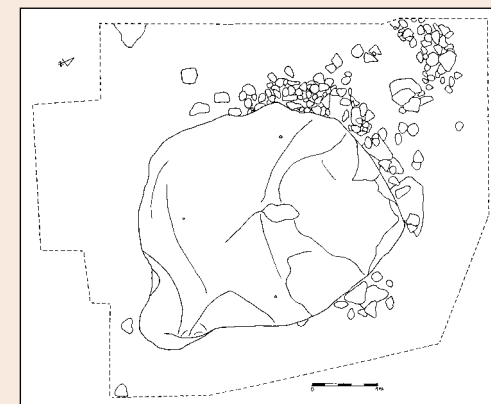

ŻABICKO (niem. Segenfelde)

Wieś położona jest w północno-zachodniej części gminy, przy drodze ze Strzelca do Pęczyc. Miejscowość została założona na planie owalnicowym, o czytelnej do dnia dzisiejszego, oryginalnej kompozycji przestrzennej. Żabicko powstało na przełomie XIII i XIV wieku w ramach kolonizacji na prawie niemieckim, prawdopodobnie z inicjatywy rycerskiej rodziny von Seegefeld. W księdze ziemskiej margrabiego Ludwika z 1337 roku podano, że dzierżyła ona znaczną część arealu ziemskiego. Z 54 wymienionych łań, 4 stanowiły uposażenie proboszcza, stąd należy przypuszczać, że znajdował się tutaj kościół parafialny. Od połowy XV do połowy XVII wieku wieś należała do rodu von Sanitz. Rodzina ta była dość rozrodzona, stąd w 1608 roku istniały tutaj siedziby trzech linii tego rodu, które reprezentowali Heinrich, Martin i Friedrich. W 1639 roku, w trakcie działań wojny 30-letniej, wieś została zniszczona i następnie sprzedana. W 1643 roku jako właściciela wymienia się Petera Ludewiga. Na początku XVIII wieku w Żabicku znajdowały się dwie siedziby szlacheckie. Pierwsza należała do Erdmanna Fryderyka Haupta, druga do wdowy po jego bratanku, zmarłym w 1715 roku. Następnie tutejsze dobra nabyli bracia Karl Wilhelm i Johann Christoph von Mandelslohe. Prawdopodobnie w ich czasach wzniesiono ryglowy dwór z mansardowym dachem oraz kościół. Budowle te rozebrano w okresie po II wojnie światowej. Kolejnym właścicielem był starosta powiatu strzeleckiego kapitan Dawid Friedrich von Braunschweig, który nabył dobra w 1781 roku. Jego następcą został syn, major Georg von Braunschweig. W 1807 roku właścicielką miejscowości była pani von Oertzen z domu von Braunschweig, a następnie jej syn kapitan Georg Ernest von Oertzen. W 1837 roku w posiadanie Żabicka wszedł kanonik berliński Gustav Erdmann Kamil von Brand, właściciel Dankowa. Dobra dankowsko-żabickie zostały podniesione przez niego do rangi fideikomisu. W 1857 roku w posiadanie majątku weszła córka kanonika Cora von Erxleben i następnie Elżbieta von Erxleben. W 1910 roku był on w rękach Ottona Erxlebena z Selbelang. Za jego czasów nastąpiła przebudowa i rozbudowa założenia folwarcznego, znajdującego się po obu stronach drogi wiejskiej. Właściciele mieszkali w Dankowie, natomiast w Żabicku rezydował niejaki Massow, dzierżawca majątku ziemskiego. W 1902 roku w pobliżu miejscowości wybudowano linię kolejową ze Strzelca do Lubiany.

Głaz narzutowy

Obiekt znajduje się w odległości około 2 km na północny zachód od miejscowości, w sąsiedztwie dawnej linii kolejowej do Lubiany. Maksymalna długość głazu wynosi do 4,4 m, szerokość 3,4 m, wysokość do ok. 2,2 m. W trakcie badań archeologicznych prowadzonych w sąsiedztwie głazu, odkryto kilkadziesiąt obrobionych krzemieni, które należy łączyć z działalnością ludności kultury łużyckiej.

Stodoła

Budowla powstała pod koniec XIX wieku i jest istotnym elementem zespołu folwarcznego, stanowiąc po stronie południowej zamknięcie obszernego dziedzińca gospodarczego. Stodoła usytuowana jest kalenicowo w stosunku do drogi wiejskiej. Została założona na planie wydłużonego prostokąta na osi wschód-zachód. Obiekt jest murowany z kamienia i cegły ceramicznej na zaprawie wapiennej, o nietynkowanych elewacjach. W sensie architektonicznym jest to budynek prostopadłościenny, nakryty dachem dwuspadowym, z ceglana sterczyną w szczycie wschodnim. Pokrycie połaci dachowych stanowi dachówka ceramiczna karpiówka. W elewacji frontowej umieszczono bramy wjazdowe. Na wystrój architektoniczny składa się profilowany gzyms koronujący.

Obora

Budynek powstał w połowie XIX wieku i znajduje się w północnej części miejscowości. Usytuowany jest kalenicowo do głównej arterii komunikacyjnej, po jej zachodniej stronie. Budowla została założona na planie wydłużonego prostokąta. Obiekt jest murowany z kamienia łamanego i cegły ceramicznej na zaprawie wapiennej, o nietynkowanych elewacjach. W sensie architektonicznym jest to budynek prostopadłościenny, nakryty dachem dwuspadowym. Pokrycie połaci dachowych stanowi eternit, co jest efektem powojennego remontu.

W sensie architektonicznym jest to budynek prostopadłościenny, nakryty dachem dwuspadowym. Pokrycie połaci dachowych stanowi eternit, co jest efektem powojennego remontu.

Gołębnik

Budynek zlokalizowany jest pośrodku miejscowości, w ramach dawnego zespołu folwarcznego, po zachodniej stronie drogi wiejskiej. Został wzniesiony pod koniec XIX lub na początku XX wieku z inicjatywy właścicieli tutejszych dóbr ziemskich. Gołębnik wybudowany został na kamiennej podbudowie jako budowla ceglana, prostopadłościenna, nakryta dachem czterosпадowym z dekoracyjnym gzymssem. Pokrycie dachu stanowi dachówka ceramiczna karpiówka. Elewacje gołębnika są dwukondygnacyjne, oddzielone dekoracyjnym, ceglany fryzem - tzw. pilastym. W pierwszej kondygnacji elewacje są jednoosiowe, o zróżnicowanych otworach okiennych, w drugiej - z trzema wąskimi oknami o półkolistych zamknięciach. Wewnątrz znajdują się dwie kondygnacje dostosowane do wymogów hodowli gołębi. Budynek jest jednym z nielicznie zachowanych tego typu obiektów w ramach historycznych założeń folwarcznych w regionie.

BIBLIOGRAFIA

Barran F. R., Städte - Atlas Ostbrandenburg mit den früher brandenburgischen Landkreisen Arnswalde und Friedeberg Nm., Leer 1990.

Berghaus H., Landbuch der Mark Brandenburg und des Margrafthums Nieder Lausitz in der Mitte des 19 Jahrhunderts. Bd. III., Brandenburg 1856.

Bratring F.W.A., Statistische-topographische Beschreibung der gesammten Mark Brandenburg. Berlin 1804-1809.

Brzustowicz G., Bitwa pod Granowem 1627. Studium historyczne z dziejów Nowej Marchii i Księstwa Zachodniopomorskiego w czasach Wojny Trzydziestoletniej, Choszczno 2007.

Byczko T., Strzelce Krajeńskie, [w:] Studia nad początkami i rozplanowaniem miast nad środkową Odrą i dolną Wartą, tom I, Red. Kaczmarczyk Z. i A. Wędzki, Zielona Góra 1967, s. 303-316.

Chudziak W., Górzyński T., Kaźmierczak R., Niegowski J., Sprawozdanie z wyników podwodnych badań archeologicznych o charakterze penetracyjnym w jeziorze Dankowskim (Wielgim) i Kinołęka, Strzeleckie Zeszyty Historyczne Nr 1. Zeszyt Dankowski, 2010, s. 39-50.

Erinnerungen an Stadt + Land Friedeberg Nm. Hrsg. v. E. Schnedel, H. Schauer, Selbstverlag des kirchlichen Betreuungs - dienstes für Friedeberg in Berlin 1974.

Feder T., Dziedzictwo kulturowe Gminy Strzelce Krajeńskie, Strzeleckie Zeszyty Historyczne Nr 1. Zeszyt Dankowski, 2010, s. 7-16.

Gralak T., Wyszyńska-Gralak J., Badania wykopaliskowe przy głazach narzutowych na stan. Machary 1 oraz Żabicko 2 w Gminie Strzelce Krajeńskie, Strzeleckie Zeszyty Historyczne Nr 1. Zeszyt Dankowski, 2010, s. 51-60.

Graliński G., Strzelce Krajeńskie. Friedeberg (Neumark). Historia jednego miasta, Strzelce Krajeńskie 2005.

Jarzewicz J., Gotycka architektura Nowej Marchii. Budownictwo sakralne w okresie Askańczyków i Wittelsbachów, Poznań 2000.

Kołosowski P., Sprawozdanie z archeologicznych badań sondażowych przeprowadzonych w Dankowie w 2009 roku, Strzeleckie Zeszyty Historyczne Nr 1. Zeszyt Dankowski, 2010, s. 25-38.

Kowalski St., Zabytki architektury województwa lubuskiego, Zielona Góra 2010.

Kreis Friedeberg Neumark. Erinnerungen an Unsere Heimat in Wort und Bild, Hrsg. W. Krupinski, Pinneberg 1989.

Linkowski Z., Układ przestrzenny Dankowa, Strzeleckie Zeszyty Historyczne Nr 1. Zeszyt Dankowski, 2010, s. 61-68.

Lukas E., Średniowieczne mury miejskie na Pomorzu Zachodnim, Poznań 1975.

Mirow G., Das Friedeberger Stadtwappen, und Siegel, Heimatkalender für den Kreis Friedeberg, 4, 1919, s. 34-38.

Mirow G., Die Kirche zu Birkholz (Baudeschreibung), Heimatkalender für den Kreis Friedeberg, 5, 1920, s. 18-22.

Ober M., Granitowo-ceglane kościoły wiejskie w Lubiczu, Chrapowie i Raduniu, [w:] Badania nad sztuką Pomorza Zachodniego. Materiały z sesji naukowej Oddziału Szczecińskiego Stowarzyszenia Historyków Sztuki. Sztuka Pomorza Zachodniego w świetle najnowszych badań. Kamień Pomorski, 20-21 maja 1988 roku. Red. M. Glińska, B. Kozińska, Szczecin 1998, s. 45-54.

Paszylka-Paterczyk I., Strzelce Krajeńskie wczoraj i dziś, Gorzów Wlkp. 1997.

Prejawa H., Das Mühlentor in Friedeberg Nm, Heimatkalender für den Kreis Friedeberg, 3, 1918, s. 70-74.

Rymar E., Danków na przestrzeni wieków, Strzelce Krajeńskie 2009.

Rymar E., Studia i materiały z dziejów Nowej Marchii i Gorzowa, Gorzów Wlkp. 1999.

Sandach I., Kościół farny z XIII wieku w Strzelcach Krajeńskich, „Materiały Zachodniopomorskie” 23, 1977, s. 197-223.

Schubert F., Dorf Altenfließ, Heimatkalender für den Kreis Friedeberg, 2, 1917, s. 17-39.

Schütt R., Gut und Gemeinde Birkholz (1537-1910), Heimatkalender für den Kreis Friedeberg, 5, 1920, s. 15-18.

Siedler J., Märkischer Städtebau in Mittelalter, Berlin 1914.

Skaziński B., Lubuskie Carcassonne. Średniowieczne fortyfikacje Strzelce Krajeńskich, Strzelce Krajeńskie 2009.

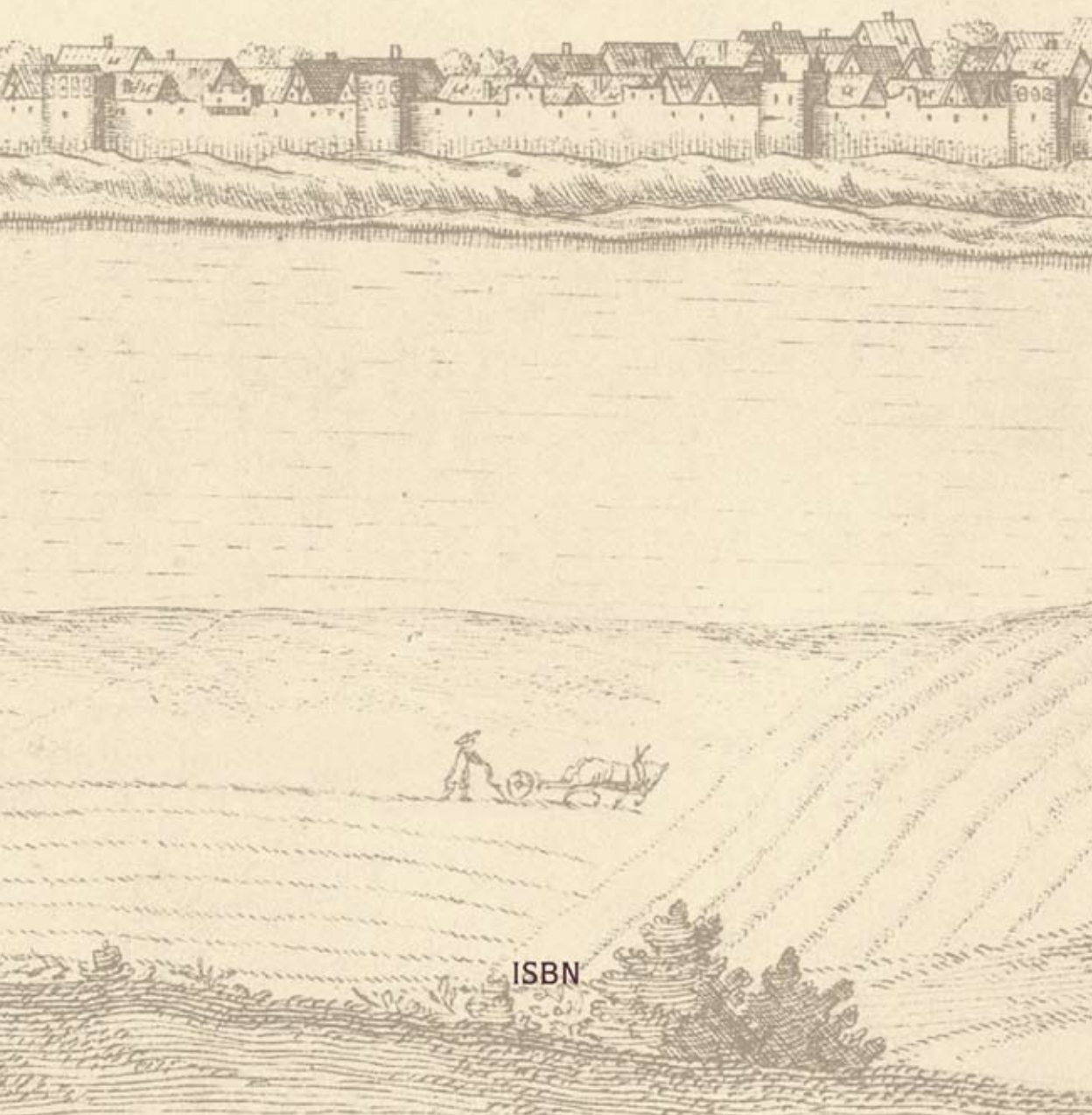
Skaziński B., Zabytki architektury i budownictwa Dankowa, Strzeleckie Zeszyty Historyczne Nr 1. Zeszyt Dankowski, 2010, s. 51-60.

Świechowski Z., Architektura granitowa Pomorza Zachodniego w XIII w., Poznań 1950.

Treu C., Geschichte der Stadt Friedeberg in der Neumark und des Landes Friedeberg, Friedeberg 1909.

Zabytki północnej części województwa lubuskiego, pod red. J. Lewczuka, B. Skazińskiego, Gorzów Wlkp. 2004.

Zamki, dwory i pałace województwa lubuskiego, pod red. B. Bielinis-Kopeć, B. Skazińskiego, Zielona Góra 2007.

ISBN